

İLHANLI SARAYINDA BUDİZM*

BUDDHISM IN ILKHANID COURT

Mes'ûd FERYAMENEŞ**
Çev. Serkan DERİN***

[Öz

Budizm MÖ III. asırdan itibaren Hindistan dışında yayılmaya başlar. İslam öncesi dönemde İran'ın doğu bölgelerinde etkili hale gelir. MS II. yüzyıla doğru çökmeye başlar. Moğol istilası ile İran coğrafyasındaki İlhanlı sarayında tekrar canlanır. Bu dönemde önceki dönemden farklı bir statüye ulaşır. Çeşitli sebepler ve süreçler; Uygur, Çin, Tangut ve Tibet Budizmi gibi İlhanlı Budizmi'ni de şekillendirmiştir. Budizm, Gazan Han ve halefi Olcaytu'nun İslam'ı seçmesinden sonra İran'da ortadan kalkmış ve yalnızca İranlı sanatçıların eserlerinde ve İranlı yazarların yazılarında temsil edilen bilim ve sanat formunda yaşamaya devam etmiştir.

İlhanlı dönemi İran'ında gelişme gösteren Budizm ile ilgili tarihi çalışmalarda Moğollar arasındaki çeşitli Budist okullarının; Budizm ile aile kurumu, siyaset, ahlak, bilim, sanat, ekonomi, gibi sosyal kurumlar arasındaki ilişkilerin ve ayrıca bir yandan Budistler ve Müslümanlar arasındaki teorik etkileşimleri, diğer yandan Budistler ve diğer dini ve mezhebi azınlıkların arasındaki ilişkilerin ortaya konması gerekmektedir.

Bunların tamamının bu makale kapsamına ortaya konmasının mümkün olmadığı açıktır. Bu sebeple bu makalede sadece Moğollardaki Budist okulları ve İlhanlı sarayındaki Budizm'in varlığı ve buradan yola çıkarak kısmen siyaset üzerindeki etkisinden bahsedilecektir.

Anahtar Kelimeler: Budizm, İlhanlılar, İlhanlı Devleti

Abstract

Buddhism began to spread outside India since the 3rd century BC. It became effective in the pre-Islamic period in the eastern regions of Iran. It started to collapse 2nd century AD. With the Mongol invasion, Buddhism revived in the Ilkhanid court in Iran. It has reached a different status in this period than the previous. Various causes and processes have shaped Ilkhanian Buddhism, such as Uighur, Chinese, Tangut and Tibetan Buddhism. Buddhism disappeared in Iran after Gazan Khan and his successor has chosen Islam

* Orijinal Kitap Bölümü: Mes'ûd Feryameneş, “âyin-i Buda der Derbâr-ı İlhâni”, *Dîn ü Mezheb der 'ahd-i İlhanî* [İlhanlı Döneminde Dinler ve Mezhepler], ed. Mes'ûd Feryameneş, Merkez-i Âmuziş ü Pejuheşhâ-yı Beyne'l-Mileli, Tehran 2017, s. 33-61. Söz konusu kitap bölümü İngilizceye de çevrilmiştir: Masoud Faryamanesh, “Buddhism in Ilkhanid Court”, trans. Faride Qasemi, *Religions and Sects in Ilkhanid Era*, ed. Masoud Faryamanesh, Center for International Research and Education (CIRE), Tehran 2017, s. 29-54. Bu çeviride işbu İngilizce çeviri metinden de yararlanılmıştır. Çeviriye tarafımızdan Türkçe ve İngilizce öz ile anahtar kelimeler eklenmiş olup metne yapılan her ilâve, köşeli ayrıç ([]) içerisinde verilmiştir (Serkan Derin).

** *Araştırmacı, Fars Dili ve Edebiyat Akademisi, Tahran / İran.*

*** *Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Manisa / Türkiye, serkan.derin@cbu.edu.tr*

and continued to live only in the form of science and art, represented in the works of Iranian artists and the writings of Iranian authors.

Studying the history of Buddhism in Iran in the Ilkhanid era requires an investigation of various Buddhist Schools among Mongols, interactions between this religion and social institutions, such as family, politics, religion and ethics, science and technology, art and economics as well as transactions and theoretical and practical interaction between Buddhists and Muslims on the one hand and Buddhists and other religious minorities on the other hand.

It is obvious that studying all aspects of this subject is beyond the scope of an article; thus we will solely discuss a report on branches of Buddhism among Mongols and the presence of this religion in the Ilkhanid Court and in this way we will partially speak of its impact on politics.

Keywords: Buddhism, Ilkhanids, Ilkhanid State]

Giriş

Budizm, Moğolların Cengiz Han liderliğinde İran'ı istila etmesi ve sonrasında Hülâgü'nün İlhanlı Devleti'ni kurmasıyla İran topraklarında¹ yayılmak ve özellikle siyaset, din, ilim ve sanat gibi alanlarda etkisini göstermek için ikinci bir şans² bulmuştur. Bununla birlikte Budizm'in gerçek mahiyetini ve niteliklerini tanımlamak ve o dönemin İran'ındaki etkili okullarını tespit etmek zordur. Araştırmacılardan bazıları, İlhanlı İran'ında Budizm'in yerleşmesini o zamanın en müphem olaylarından birisi olarak kabul eder.³ Aslında, araştırmacılar bu konuda güvenilir bilgi sıkıntısıyla karşı karşıya kalmıştır. Bu bilgi eksikliği Müslüman tarihçiler için, yaklaşık çeyrek asır boyunca kendi topraklarındaki Budizm'in etki ve nüfuzunun tanımlanmasının kendileri için zor olduğundan bu konuda yazmak yerine sessiz kalmayı tercih etmelerinden kaynaklanmaktadır.⁴

- 1 İran toprakları ile İran Platosu ve tarihi açıdan İranî kavimlerin ikamet ettiği veya nüfuz sahibi olduğu komşu mntıkalar kastedilmektedir. Bk. Richard C. Foltz, *Spirituality in the Land of the Noble*, Oneworld Publications, London 2004, s. 103.
- 2 Budizm, MÖ 3. yüzyılda İran'ın doğu bölgelerine yönelmiş ve İran'ın doğu ve kuzeydoğusunda, özellikle MS 1. yüzyılda Kuşan İmparatorluğu'nun desteğiyle yayılmış ve bu alanlardaki insanların dini hayatını etkilemiştir. Ancak İslam'ın gelişi ve yayılmasının ardından, Belh'teki ünlü Nevbahar tapınağı dahil Budist tapınakları tahrip edilmiş ve bu bölgedeki yerli Budistler yavaş yavaş İslam'ı benimsemiştir. Makalede bahsedildiği gibi bu din, İlhanlılar döneminde ikinci kez gelişme fırsatı bulmuştur. İslam öncesi İran'daki Budizm'in tarihi için bk. Ronald E. Emmerick, "Buddhism (In Pre-Islamic Times)", *Encyclopaedia Iranica*, XLI, (1990), s. 492-496; Patricia Crone, "Buddhism as Ancient Iranian Paganism", *Late Antiquity: Eastern Perspective*, ed. Teresa Bernheimer – Adam Silverstein, London 2012, s. 25-41; Richard C. Foltz, *Spirituality in the Land of the Noble*, s. 63-75; Muhammad Rıza Adli, "Ayin-i Buda der İran", *Dânişnâme-i Zebân ve Âdâb-ı Fârsî der Şebhe Karre*, IV, ed. Muhammad Rıza Nasiri, Tahrân 1395, s. 352-366; Koco, Tirmiz, Bamyân, Belh, Kâpişi ve Kandeher'daki Budist yerleşimler için bk. Hsüan-tsang, *Si-Yo-Ki: Buddhist Records of the Western World*, trans. Samuel Beel, London 1884, s. 49-68, 43, 38-39, 19-24.
- 3 Bertold Spüler, *Die Mongolen in Iran*, Brill Publication, Leiden 1985, s. 150.
- 4 Alessandro Bausani, "Religion under the Mongols", *The Cambridge History of Iran*, V, ed. J. A. Boyle, New York 1968, s. 541; Bertold Spüler, *Die Mongolen in Iran*, s. 150. Müslüman yazarların, Moğol döneminden önce, Hinduizm ile karşılaştırıldığında bile, Budizm ile ilgili yalnızca kısmi bir bilgiye sahip olduklarından bahsetmek gerekir. Onlar Budizmden genellikle Sömeniyye veya Şamaniyye onlara bahsetmişler ve çoğu durumda Buda'nın temel öğretileri ile ilgili olmayan inançları ya da tüm Hindular için söylenebilecek genel inançları onlara atfetmişlerdir. Bununla birlikte Moğollardan önceki yazarlar arasında Şehristani bir istisna teşkil etmekte olup Budist inançların daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır. Bk. Muhammed İbn Abdülkerim Şehristani, *El-Milel Ve'n-Nihal*, ed. Emir Ali Mahna – Ali Hasan Fa'ur, Beyrut 1414, s. 603-604; Josef Van Ess, *Theologie und Gesellschaft in 2. und 3. Jahrhundert Hidschra*,

Sonuçta Budizm'in İlhanlı dönemindeki itibar ve iktidarı geçiciydi. Bu sebeple Müslüman yazarlar bu konuda fazla endişe duymuyorlar ve susmayı tercih ediyorlardı. Anıt, tapınak ve heykel gibi Budizm'e dair pek çok eser ve kalıntının Gazan Han'ın İslam'a geçmesinden sonra yok edildiğini söylemeye gerek bile yoktur.⁵

Bahsedilen faktörler bazı araştırmacıların İlhanlı devrindeki Budizm'in özü ve doğası ile Müslümanlar üzerindeki etkilerini çözememelerine veya çözülmesi imkânsız bir problem olarak görmelerine sebep olmuştur. Bununla birlikte son otuz yılda özellikle Batılı araştırmacılar tarafından yürütülen çalışmalar bu dinin o devir İran'ındaki mahiyet ve durumunun çeşitli yönlerine ışık tutmuştur. Biz de bu makalede İlhanlı dönemi kaynaklarından istifade ederek ve Batılı araştırmacıların çalışmalarını kullanarak Budizm'in İran'da ikinci kez yeşermesi hakkında bir teklifte bulunmayı deneyeceğiz, ancak öncelikle birkaç noktaya değinmek gerekmektedir.

1. Budizm ve Moğollardaki Bazı Budist Okulları

Budizm, İlhanlı Devleti'nin ilk yıllarında bir faaliyet alanı bulmuş ve özellikle Moğollar arasında takipçiler edinmiştir. Bununla birlikte bu dinin takipçileri tek bir din ya da coğrafyaya ait değillerdi. Aslında Uygur, Çin, Tibet, Tangut⁶ Budistleri gibi grupların sürekli yaptıkları akınlar İlhanlı Budizmi'ne şekil vermiştir.⁷ Bu nedenle İlhanlı Budizmi'nin fikrî bir okul olmaktan çok

II, De Gruyter Publication, Berlin – New York 1992, s. 20-23; Muhammad Rıza Adli, *Ayin-i Buda der İran*, s. 359; Jacques Waardenburg, *Muslim and Other: Relations in Context*, De Gruyter Publication, Berlin – New York 2003, s. 170-172. Ayrıca Müslüman yazarlar arasında Budizm'i gerçeğe yakın olarak tanıtmaya ve onun anlaşılmasını sağlama açısından Fazlullah Hemedani'nin *Câmiü't-Tevârih*'inden daha iyi bir eser yoktur. *Câmiü't-Tevârih*'teki Budizm'in yansımaları ve Reşidüddin'in Budist kaynakları hakkındaki çalışmaları için bk. Karl Yahn, "Kamalashraî – Rashid Al-Din's Life And Teaching of Buddha", *Central Asiatic Journal*, II/3, (1956), s. 81-128; Gregory Schopen, "Hinayana Texts in a 14th century Persian Chronicle", *Central Asiatic Journal*, XXVI/314, (1982), s. 225-235; Johan Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2010.

5 Şirin Bayani, *Dîn ü Devlet der İran-ı 'ahd-i Moğol*, II, Tahran 1375, s. 379. Bu tapınakların bazıları ve tarihçeleri, yapıları ve işleyişleri hakkındaki tartışmalar için bk. Warwick Ball, "The Imamzadeh Maşum at Vardjovi-A Rock-cut Ilkhanid Complex Near Maraghe", *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, XII, (1979), s. 127-143; Warwick Ball, "Two Aspects of Iranian Buddhism", *Bulletin of the Asian Institute of Pahlavi University*, I, (1976), s. 95-115; Parviz Varjavand, *Kavosh-e Rasad Khane-ye Maraghe*, Tehran 1366, s. 279-283; Parviz Varjavand, "The Imamzâde Maşum Varjovi near Maragheh", *East and West*, XXV/3-4, (1975), s. 435-438; Gianroberto Scarcia, "The 'Vihar' of Qongor-Olong-Preliminary Reports", *East and West*, XXV/3-4, (1975), s. 99-104; Arezou Azad, "Three Rock-cut Cave Sites in Iran and Their Ilkhanid Buddhist Aspects Reconsideration", *Islam and Tibet Interactions Along the Musk Routes*, ed. Anna Akasoy, Charles Burnett and Ronit Yoeli-Tlalim, Ashgate Publishing, Farnham 2011, s. 209-230.

6 Krş. Alaeddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihangüşa*, ed. Muhammed Kazvini, Tahran 1387, s. 126: "Tankot"; s. 143: "Tankut"; s. 213: "Tangut".

7 Klaus Röhrborn, "Die Islamische weltgeschichte des Rasiduddin als Quelle für den Zentralasiatischen Buddhismus?", *Journal of Turkish Studies*, XIII, (1989), s. 129-133; Leonard Van der Kuijp, "Jayānanda: A Twelfth Century Guoshi from Kashmir Among the Tangut", *Central Asiatic Journal*, XXXVII/3-4, (1993), s. 188-197; Johan Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, s. 150-151, 162; Ronit Yoeli-Tlalim, "Islam and Tibet: Cultural Interactions – An Introduction", *Islam and Tibet Interactions Along the Musk Routes*, ed. Anna Akasoy, Charles Burnett and Ronit Yoeli-Tlalim, Ashgate Publishing, Farnham 2011, s. 10.

kültürel ve siyasi bir okul olduğu söylenebilir.⁸ Bu tanımlama ile o devirdeki Budizm'in ilkeleri ve ekollerine bir göz atmak faydalı olacaktır.

1.1. Uygur Budizmi

Bilindiği kadarıyla Moğolların Budizm ile tanışmalarına dair ilk kayıtlar Cengiz Han'a kadar gitmektedir. Muhtemelen Cengiz, Moğolların atalar dini Şamanizm'e⁹ bağlıydı, ancak yine de diğer inançlara olan ilgisinden ve yabancı dini cemaatlerin alışkanlık ve gelenekleri hakkında araştırmalar ve sorgulamalar yapmasından dolayı Budizm ile de tanışmıştır.¹⁰ Bu tanışıklık muhtemelen Orta Asya'daki Moğolların karşılaştığı ilk medenileşmiş topluluk olan Uygur Budistleri aracılığıyla olmuştur.¹¹ Cengiz, 1204'te Batı Moğolistan topraklarındaki Nayman Türklerine karşı zafer kazandığında¹² Nayman Hanı Tayang'ın¹³ mühürdarı Uygur Tata Tonga, Cengiz'in eline geçmiştir. Tata Tonga, Cengiz'in yanında önemli bir yer edinmiş ve Uygur harflerini Moğollara öğretmiştir. Uygur-Moğol harfleri olarak bilinen bu harfler günümüze kadar kullanılmış ve Moğol Budist Edebiyatı da bu harfler ile kaleme alınmıştır. Büyük bir ihtimalle Cengiz Han, Tata Tonga ile Budizm hakkında görüşmeler yapmış ve Cengiz'in çocuklarıyla genç kardeşi Uygur harflerini yine Tata Tonga vasıtasıyla öğrenmiştir. Her hâlükârda Budizm, Uygurlar arasında yüz yıl boyunca önemli bir rol oynamış ve zengin Budist Edebiyatı bu dil ile kaydedilmiştir.¹⁴ O kadar ki *Lotus Sutra*, *Altın Işık Sutra* gibi Mahayana metinlerine ait bazı parçalar Çince'den ve bazı Hinayana metinleri Toharcadan Uygurcaya tercüme edilmiştir.¹⁵ Bunlara ek olarak Moğolcadaki Sanskrit dili ve Uygurcadan alınan kelimelerin çokluğu, Uygur Edebiyatının Moğollar üzerindeki

8 Roxann Prazniak, *Ilkhanid Buddhism*, s. 650-65.

9 Moğolların atalar dini, bir Şamanizm biçimidir ve bu inanç insan zenginliğinin ve yoksulluğunun [şansının ya da şanssızlığının, bahtının ya da bahtsızlığının] kaynağı olan Tengri adında belirsiz, aşkın bir Gök Tanrı'ya dayanıyordu. Bu dinde; özel ritüeller, büyüçülük ve ruh çağırmanın önemli bir yeri vardı. Ayrıca bu dinin diğer özellikleri ve ilkeleri, Moğolların gündelik yaşamına benzeyen, ölümden sonraki yaşama olan inancı, basit ibadetleri, güneşin doğuşuna, ayın ve gökyüzünün çeşitli dönüşümlerine tazimi, dünyaya hürmet ve saygıyı içermektedir. Detaylar için bk. Bertold Spüler, *Die Mongolen in Iran*, s. 139-148; Richard C. Foltz, *Religions of the Silk Road*, St. Martin's Press, London 1999, s. 113.

10 Alessandro Bausani, *Religion under the Mongols*, s. 540; Bertold Spüler, *Die Mongolen in Iran*, s. 149.

11 Mustafa Musavi, "Ilkhanian", *Dayeratü'l-Maarif-i Bozorg-i İslami*, X, ed. Kazem Musavi Bocnurdi, Tahran 1380, s. 708.

12 Naymanlara karşı yapılan savaş için bk. Hüseyin-i İbn-i Ali Batiti, *Ahvâlül-Mülük el-Tatar el-Mogol*, ed. Resul Caferyan, Kum 1394, s. 67-70; Reşidüddin Fazlullah Hemedani, *Câmiü't-Tevârih*, I, ed. Muhammed Rovşen - Mustafa Musavi, Tahran 1373, s. 127-130; Otto Franke, *Geschichte des Chinesischen Reiches. Eine Darstellung Seiner Entstehung, Seines Wesens und Seiner Entwicklung bis zur Neuesten Zeit*, De Gruyter Publication, Berlin 1948, s. 256.

13 Tayang Han için bk. Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, s. 124-130.

14 Klaus Sagaster, "The History of Buddhism Among the Mongol", *The Spread of Buddhism*, ed. Denis Sinor and Nikola Di Cosmo, Brill Publication, Leiden - Boston 2007, s. 379-380; Hans-Joachim Klimkeit, *Die Seidenstraße, Handelsweg und kulturbrücke Zwischen Morgen-und Abendland*, DuMont Buchverlag, Köln 1988, s. 203-206.

15 Geng Shimin, "The Uighurs, the Kyrgyz and the Tangut (Eight to the thirteenth century)", *History of Civilization of Central Asia*, IV, ed. M. S. Asimov - C. E. Bosworth, Unesco 1998, s. 205. İlk Uygur çevirilerine Uygurların katkısı ve Budist metinlerinin gelişimi için bk. Masahiro Shogaito, "On Uighur Elements in Buddhist Mongolian Texts", *Memories of the Research Department of the Toyo Banko*, XLIX, (1991), s. 27-41; Michael C. Broce, "Uyghur Technologist of Writing and Literacy in Mongol China", *T'oung Pao*, XCI, (2005), s. 396-435. Uygur Budizmi ve Edebiyatı için bk. Johan Elverskog, *Uygur Buddhist Literature*, Brepols Publishers, Turnhout 1997, s. 5-9.

derin tesirinin ne kadar eski olduğunu gösterir. Bunun yanında Moğolların Tibet Budizmi'ne geçmeden önce onlar arasında Türk/Uygur Budizmi'nin yaygın olduğunu da gösterir.¹⁶

Uygurların Çin ve Hint geleneklerinden fazlasıyla etkilendiklerini ifade etmek gerekir. Moğollar zamanında Tantra Budizmi'ni de seçmişler ve sonunda 1209'da Uygurlar Cengiz Han'a teslim olunca Moğolların Tantra Budizmi ile tanışmalarını da sağlamışlardır.¹⁷ Bununla birlikte İlhanlı Devleti'nin kurulmasıyla özellikle de ilk yıllarında, Uygur Budistleri İlhanlı sarayında yerlerini almışlardır. Bazıları; Anadolu, Ermenistan, Azerbaycan gibi bölgelerde manastır toplulukları kurmuşlardır.¹⁸

1.2. Tangut Budizmi

Moğolların Budizm ile tanışmasında rol oynayan diğer bir kavim de Budist Tangutlardır.¹⁹ Araştırmacılara göre Cengiz Han daha önceden özellikle 1205-1209 tarihleri arasında Tangut İmparatorluğu ve o bölgenin halkı ile yaptığı savaşta Tangut Budizmi ile tanışmış olmalıdır. Bu nedenle Moğolistan'daki Tangut Budizmi'ne ait bazı keşişlerin varlığından ve bu keşişlerin Cengiz Han ile olan yakınlığından ve onun himâyesinden faydalanmalarından bahsedilebilir. Burada Tangut bölgesinin Tibet, Çin ve Asya Budizmi'nin birbirine geçtiği ve özel bir Budizm türünün oluştuğu eski bir Budizm bölgesi olduğunu da söylemekte fayda vardır. Kara Kurum'daki kazılarda Batı Moğolistan'daki Tangut sanat ve tarzını temsil eden heykel parçaları ve duvar resimleri bulunmasından hareketle bu yeni Budizm türünün etkisinin tahmin edilenden daha fazla olduğu açıktır.²⁰ Ayrıca 1247'de Kara Kurum'un Moğol Hanları, Mahayana metinlerinden *Altın Işık Sutra*'nın Tangut versiyonunun yazılmasını teşvik etmişlerdir. Bu metin Darma'ya göre karar veren yöneticilerin görev ve ödülleri içerir ve aynı zamanda Moğolların siyasi ideolojilerinin bir tercümanı ve onların siyasi rehberlik kitabıdır. Eser Moğol İmparatorluğu'nda geniş ölçüde revaç bulmuştur. İlgi çekici bir şekilde Moğol Hanları Tangut üzerindeki hâkimiyetlerinden sonra Budist kavramlardan *tenasühü* siyasi amaçla kullanmış, kendi şecerelerini kutsal Tangut ve Tibet hanedanına dayandırmış ve yine kökenlerini *Kutsal Buda Ailesi* ile ilişkilendirmişler, böylece de kendi meşruiyet zeminlerini oluşturmuşlardır.²¹ Tangut Budistlerinin Moğolları Budizm ile tanıştırmadaki ilk katkılarına rağmen, maalesef İlhanlı sarayında bulduklarına dair

16 Klaus Sagaster, *The History of Buddhism Among the Mongol*, s. 380.

17 Johan Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, s. 136. Uygur kültür ve sanatında Budist etkiler için bk. Ronit Yoeli-Tlalim, *Islam and Tibet*, s. 11; Peter Zieme, "Notes on the Religions in the Mongol Empire", *Islam and Tibet Interactions Along the Musk Routes*, ed. Anna Akasoy, Charles Burnett and Ronit Yoeli-Tlalim, Ashgate Publishing, Farnham 2011, s. 177-189.

18 Roxann Prazniak, "Ilkhanid Buddhism: Traces of a Passage in Eurasian History", *Comparative Studies in Society and History*, LIII/3, (2014), s. 663-664.

19 Bölgenin tanımı ve bu bölgedeki insanlarla Cengiz'in savaşları için bk. Reşidüddin Fazlullah Hemedani, *Câmiü't-Tevârih*, I, s. 134-137.

20 Klaus Sagaster, *The History of Buddhism Among the Mongol*, s. 381; Hüttel, Hans-Georg, "Der Palast des Ögedei-khan-Die Ausgrabungen des Deutschen Archäologischen Instituts im Palastbezirk von Karakorum", *Dschingis Khan und Seine Erben*, Hirmer Verlag Publication, Munich 2005, s. 145.

21 Roxann Prazniak, *Ilkhanid Buddhism*, s. 645, 654, 668.

hiçbir kanıt yoktur. Görünüşe göre, Uygur ve Çin Budistleri gibi Tangut Budistlerinin İlhanlı sarayındaki varlıkları, Tibet Budistlerinin etkisiyle yavaş yavaş gölgelemiştir.²²

1.3. Çin Budizmi

Moğolların Çin Budizmi'ni tanımaları, Cengiz'in Jin İmparatorluğu'nu işgaline dayanmaktadır (1115-1234). Cengiz Han 1211'den 1216'ya kadar süren bu saldırılarda Çin Budizmi'nin temsilcileri ile tanışma fırsatı bulmuştur. Cengiz'in Zen Budizmi Keşişi Hai Yun (1202-1257) ile yapılan görüşmeleri ve Hai Yun'un Zen Okulu'nun liderliğine getirilmesi ile ilgili kayıtlar tutulmuştur.²³ Hai Yun'un Zen Okulu liderliği makamı, Cengiz'in halefleri Ögeday (1229-1241), Güyük (1242-1264) ve Möngeke (1251-1259) tarafından oldukça saygı duyulan makam olmuştur. Ayrıca Ögeday bir fermanla Budist ve Taocu keşişleri vergiden muaf tutmuştur. Sagaster'e göre bu ferman siyasi açıdan oldukça önemlidir.²⁴ Budistler Jin Hanedanı'nın hükümlerinin son yıllarında kendilerinin Konfüçyüsçülüğü desteklemeleri sebebiyle çok acı çekmişlerdir. Hai Yun, Güyük ve Möngeke zamanlarında Budist keşişlerin liderliğini yürütmüştür. O, Cengiz Han'ın torunu Kubilay Han ile ilişki kurmuş ve Budizm'i imparatorun gözünde daha iyi hale getirebilmiştir. Ayrıca Budizm'in dünya düzeni için uygun kurallara sahip olduğunu söyleyerek, Kubilay Han'ın siyasi görüşü üzerinde derin bir etki bırakmıştır.²⁵ Bununla birlikte Hai Yun, Moğol Hanları tarafından saygı duyulan tek Zen Okulu mensubu değildi. Wansong Zhanglao ve hepsinden önemlisi, Zhanglao Fuyu aynı pozisyon ve rütbeye sahipti.²⁶

Çin Budizmi'nin Çin'deki Moğol sarayı üzerindeki etkisi sınırlı olmamış ve İlhanlı sarayı da Çin Budizmi ile tanışmıştır. İlhanlı Devleti'nin kurucusu Hülâgü, Da King Şu'da Hai Yun'un yönettiği Zen Budizmi'ne ait dini ayinde yer almış ve 1251'de Batı seferine gitmeden önce Da King Şu Tapınağı'nın yeniden yapılması için maddi destek vermiştir. Ayrıca tapınaktaki derslere düzenli olarak katılmış ve Hai Yun'dan zafer için kendisini kutsamasını istemiştir.²⁷

İlhanlı Devleti'nin kuruluşu ile Çin din adamlarının yanı sıra nakkaşlar, mimarlar, sanatkarlar İran'a gelmiş ve Gazan Han devrine kadar da İlhanlı sarayında varlıklarını devam ettirmişlerdir. Onlardan birkaçı Reşidüddin Fazlullah Hemedani'nin ilmi, zirai ve tıbbi projelerinde danışmanı olmuştur. Yine onlardan Litaji ve Kamsun adlı iki kişi Hemedani ile *Câmiü't-Tevârih* adlı eseri yazmıştır.²⁸

Elverskog, *Câmiü't-Tevârih* üzerine yaptığı tahlilde Çin Budizmi'ni bu kitaptaki en belirgin öğelerden biri olarak ele alır.²⁹ O, Çin Budizmi'ne özgü üç uygulama belirlemiştir. *Saf Toprak*

22 Johan Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, s. 150-151.

23 Klaus Sagaster, *The History of Buddhism Among the Mongol*, s. 381-382.

24 *Age.*, s. 382.

25 *Age.*, s. 382-383.

26 *Age.*, s. 383.

27 Roxann Prazniak, *Ilkhanid Buddhism*, s. 645-653.

28 Johan Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, s. 149; Roxann Prazniak, *age.*, s. 668.

29 Johan Elverskog, *age.*, s. 157-158

Budizmi'nin en önemli metinlerinden biri olan *Guan Wu Liang Shou Jing*'de açıklanan Buda Amitabha'ya ibadet, *Karandavyuha Sutra*'ya dayanan Merhamet Bodistavası Guan Yin'e ibadet ve Budist-Taoist tanrı *Büyükayı*'ya ibadet.³⁰ Bununla birlikte Tantra Budizmi ve onun Tibetli takipçileri, Çin Budizmi ve Zen Okulu'nu bastırmış ve Moğollar bir süre sonra yakınlıktan dolayı Tibet-Tantra Budizmi'ni Zen Budizmi'ne tercih etmiştir.³¹

1.4. Tibet Budizmi

Cengiz Han'ın 1227'de Tangut Devleti'ni ortadan kaldırmasından sonra Moğol İmparatorluğu Tibet sınırlarına ulaşmıştır. Oğulları ve torunlarının fetihlerinden sonra Moğol şehzadelerinin hâkimiyetleri altındaki topraklarda yer alan Tibet Budizmi'ne ait çeşitli okullar taraftar bulmuştur. Aslında Tantrik uygulamaları sürdüren Tibetli Lamaların tıbbi beceri ve olağanüstü güçleri Tibet Budizmi'nin ileriye taşınmasında önemli bir araca dönüşmüş ve sonuçta bu coğrafyada ve Moğol İmparatorluğu'nda kabul görmüştür.³²

Aslında Moğollar ve Hintliler arasında aracı olan Tibet halkının dini, yerli "Bon" dininin bazı unsurlarının etkisiyle Moğolların eski dini Şamanizm geleneklerine güçlü bir benzerlik gösteren karmaşık bir dindi. Bu nedenle Şamanist geleneğe sahip insanları etkilemiştir.³³ Bildiğimiz kadarıyla Çin ve İran Moğolları Tibet Budizmi'nden etkilenmişlerdir. Çin ve İran Moğolları'ndan her biri bu dinin çeşitli okullarına aşinaydı ve hatta bazıları onlara büyük bir adanmışlık göstermiştir. Merkezi Tibet'te büyük bir güce ve etkiye sahip olan *Sa-skya-pa* Okulu, etkili bir dini lider olan *Sa-Skya Pandita* ve yeğeni *Phags-Pa*'nın zorunlu varlığı nedeniyle Çin Moğol sarayında görülmemiş bir etki ve ihtişama sahip olmuştur. Hatta Moğol şehzadeleri Köden ve Kubilay'ı etkilemiştir. Aynı zamanda okul, Çin'in yerli dini olan Konfüçyüsçülük ve Taoculuk'a egemen olmuş ve Moğolların dini ve siyasi yaşamı üzerinde büyük etkisi olmuştur.³⁴

İrân'daki İlhanlılar Kubilay'ı takip etmelerine ve Tibet Lamaları tarafından himaye edilen Tantrik Budizmini kabul etmelerine rağmen diğer Tantrik okullar ile de ilişki kurmuşlardır. Tibet kaynaklarında adı Kokoçu ya da Gogoçu olarak kaydedilen Hülâgü bir yandan *Kagyü Dri-gung-pa* Okulu ile ilişki kurarken diğer yandan *Phag-mo-gru-pa* Okulu ile de bağlantı kurmuş ve bu şekilde Tibet Budizmi'ni tanımaya başlamıştır.³⁵ 1250'lerin ortalarında bu iki okulun Batı Tibet'teki tapınaklarına destek olmaya başlamış ve 13. yüzyıl boyunca İlhanlı sarayı ile Batı Tibet

30 Bunlar Çinlilere özgü değildi. Elverskog bu konuyu Moğolların Uygurlar ve Tibetliler sayesinde tanıdıklarını da göz ardı etmez. Johan Elverskog, *age.*, s. 158-160.

31 *Age.*, s. 157-158.

32 Ayrıntılı bilgi için bk. Klaus Sagaster, *The History of Buddhism Among the Mongol*, s. 382-386; Poul Buell, "Tibetens, Mongols and the Fusion of Eurasian Cultures", *Islam and Tibet Interactions Along the Musk Routes*, ed. Anna Akasoy, Charles Burnett and Ronit Yoeli-Tlalim, Ashgate Publishing, Farnham 2011, s. 191-192.

33 Sh. Bira, "Qubilai Qa'an and Phags-Pa Bla-Ma", *The Mongol Empire and Its Legacy*, ed. Reuven Amitai – David O. Morgan, Leiden 2000, s. 242.

34 Ayrıntılı bilgi için bk. Klaus Sagaster, *The History of Buddhism Among the Mongol*, s. 383-388; Sh. Bira, "Qubilai Qa'an and Phags-Pa Bla-Ma", s. 242-248.

35 Ronit Yoeli-Tlalim, *Islam and Tibet*, s. 9.

arasındaki bu ilişkiler devam etmiştir.³⁶ Hülâgü, Phag-mo-gru-pa Okulu'na mensup yüksek din adamlarına hediyeler göndermiş³⁷ ve daha sonra İrandaki hükümdarlığı sırasında Tibet coğrafyasındaki iktidarını korumak için Tibet ve Keşmir'e de yürümüştür.³⁸

Phag-mo-gru-pa, o zamanlar Merkezi Tibet'te önemli bir siyasi ve dini güce sahip olduğundan, Hülâgü'nün maddi ve askeri desteği, bu okul ile Çin Moğolları himayesi altında olan Sa-skye-pa Okulları arasındaki iktidar mücadelesinde önemli bir etken olmuştur. Dolayısıyla Phag-mo-gru-pa'nın takipçileri Tibet'ten İran'a taşınmış, Uygur, Çin, Tangut tarikatlarına giderek egemen olmuş ve İrandaki Moğollar arasında Tantrik Budizmini yaymıştır.³⁹ Yukarıda belirtilen açıklama göz önüne alındığında Budizm'in Moğollar, özellikle de İlhanlılar arasında belirli bir millete, ırka veya okula hiç bağlanmadığını söyleyebiliriz. Elverskog'un da belirttiği gibi, İlhanlı sarayı ilk başta Budistleri çeşitli kültürel ilişkilerden, çeşitli kültürel yerleşimlerden toplamıştır. Yani teorik olarak, daha önce örneği görülmemiş bu dinsel çeşitlilikte bir Tibetli Lama, Çinli bir Zen üstat ile veya bir Amithaba Uygur müridi ile konuşabilirdi.⁴⁰

2. İlhanlı Sarayında Budizm

İran'ın Moğollar tarafından istila edildiği yıllarda bu coğrafyadaki insanların çoğu Müslümandı ve bu din şüphesiz oldukça baskındı.⁴¹ Bu nedenle Şamanizm ve Budizm gibi yeni fatihlerin yeni dinleri, sert savaşların ve galibiyetlerin ardından, kuvvetli ve kana susamış fatihlerin destekleri ile yayılmak için yeni bir alan bulan yabancı dinlerdi. Bu arada Budizm yavaş yavaş Şamanizm üzerinde üstünlük kurmaya başlamıştır ve onu İlhanlı sarayında gölgede bırakmıştır.⁴² Aşağıda göreceğimiz gibi Budizm'in siyaset kurumu üzerindeki bu üstünlük ve hâkimiyeti İslam'ı diğer dinler ile aynı konuma indirmiştir. Budizm'in İlhanlı sarayındaki en büyük etkisinin bu olduğu söylenebilir.

Moğolların İran'a saldırılarından sonra ve özellikle İlhanlı Devleti'nin kurulduğu ilk yıllarda Uygur ve Çin Budistlerinden pek çok topluluk ve daha sonra Tibet ve Keşmir Budistleri İran topraklarına gelmiş ve çok geçmeden Moğolların atalar dininin⁴³ mensupları olan *Kamların* ya da *Şamanların* yanında İlhanlı sarayı ve ordusunda yer bulmuşlar ve siyaset alanındaki Müslümanların nüfuzuna yaklaşık çeyrek asır boyunca da olsa son verebilmişlerdir. Muhtemelen

36 Elliot Sperling, "Hülegü and Tibet", *Acta Orientalia Academia Scieintiarum Hungarica*, XLIV, (1990), s. 153.

37 Ronit Yoeli-Tlalim, *Islam and Tibet*, s. 9.

38 Roxann Prazniak, *Ilkhanid Buddhism*, s. 655; Karl Yahn, *Kamalashrai – Rashaid Al-Din's Life And Teaching of Buddha*, s. 176-182.

39 Johan Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, s. 150-151; Ronit Yoeli-Tlalim, *Islam and Tibet*, s. 9.

40 Johan Elverskog, *age.*, s. 162.

41 Bertold Spüler, *Die Mongolen in Iran*, s. 195; Leonard Lewisohn, *Beyond Faith and Infidelity: The Sufi Poetry and Teachings of Mahmud Shabestari*, Richmond 1995, s. 82-83.

42 Alessandro Bausani, *Religion under the Mongols*, s. 540; Bertold Spüler, *Die Mongolen in Iran*, s. 149.

43 Cüveyni'ye göre Moğollar eski zamanlardaki büyücülerin sözlerine uymaktadır. Bk. Cüveyni, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 152. Bu kavram için bk. Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, I, s. 79.

bu Budist topluluklar içinde Uygur ve Tibet Budizmi'nin İlhanlı sarayı üzerindeki etkisi daha belirgindir. Uygur Budistleri Hülâgü tarafından saygı görmekle kalmamış, onun ordusuna hizmet etmiş ve Uygur Emirleri (Prensleri) Bağdat'ın fethinde Hülâgü'ye yardım etmiştir.⁴⁴ Hatta İranda bulunan Uygur din adamlarından bazılarının, daha az şiddet yanlısı olan Keşmir din adamlarının aksine, din adamlığını bırakıp Hülâgü'nün ordusuna katıldıkları söylenebilir. Keşmir ve Tibetli Budistlerin sık sık İlhanlılara asker veya savaşçı olarak değil, danışman ve siyasi uzman olarak hizmet ettikleri görülmektedir.⁴⁵

Her ne kadar Uygur Budistleri İlhanlı sarayında büyük güvenilirlik ve nüfuz kazanmış olsalar da bazı nedenlerden dolayı onların varlığı yavaş yavaş azalmıştır. Onların varlık ve faaliyetleri Tibet ve Keşmir Budistleri tarafından gölgede bırakılmıştır.⁴⁶ Bunun nedenlerinden biri Orta Asya ve Uygur yollarının Yuan hükümdarları ve onların Çağatay rakipleri arasındaki uyuşmazlıklar yüzünden kapatılmasıdır.⁴⁷ Ayrıca Hülâgü'nin Tibet ve Keşmir Budistlerini, özellikle de Phag-mo-gru-pa Okulu'nu kapsamlı himayesi, onların İlhanlı sarayındaki varlıklarının güçlenmeleri, dini ve siyasi alanda ve hatta kimyacılık, simyacılık⁴⁸ alanında tanınmaları için bir fırsat olmuştur.⁴⁹

Bu dönemde Hristiyanlığın, özellikle de daha önce bazı Moğol kabile ve hakanları arasında yaygın olan Nesturiliğin⁵⁰ geliştiğini ve İlhanlı sarayında, Hülâgü ve Hristiyan karısı Dokuz Hatun'un da desteğiyle prestijli bir duruma yükseldiğini söylemek gerekir.⁵¹ Bu faktörler, Şaman Moğollarının yanı sıra, İlhanlı sarayında Budistlerin üstünlüğüne, buna karşılık Müslümanların, özellikle de Abbasi hilafetinin düşmesiyle siyasi-dini desteklerini kaybeden Sünnilerin ötekileşmesine de yol açmıştır. Ayrıca İlhanlı siyasetinin bir ilkesi olarak İslam şeriatı, Cengiz yasaları ve Buda-Darma ile değiştirilmiştir. Minhac Sirac Cüzcani, şöyle demektedir: "Moğol istilası ile Darü'l-İslam hükmü bu diyardan kalkmış ve Dar-ı küfr hükmü gelmiştir."⁵² Yine de Moğollar, İslam fütuhattındaki Arap Müslümanlar gibi memleket idaresinde İranlı devlet adamlarına muhtaçtı.⁵³ Aynı zamanda Hülâgü gibi Cengiz'in ilk halefleri zamanından kalan sikke

44 Uygurlar daha önce Cengiz'e danışman ve asker olarak fethinde yardım etmişti. Roxann Prazniak, *Ilkhanid Buddhism*, s. 653.

45 *Age.*, s. 663.

46 Johan Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, s. 150-151.

47 Tomas T. Allsen, "The Yuan Dynasty and the Uighur of Turfan in the 13th century", *China Among Equals: The Middle Kingdom and its Neighbors*, ed. Morris Rossabi, University of California Press, Berkeley 1983, s. 253-258.

48 Şirin Bayani, *Din ü Devlet der İran-ı 'ahd-i Moğol*, s. 375-377

49 Hülâgü'nin Tibetli din adamlarına yönelmesi hakkında bk. David Snellgrove, "The Notion of Divine Kingdom in Tantaric Buddhism", *La Regalia Sacra: Contributi al Tema dell' VIII Congresso Internazionale de Storia delle Religioni*, Leiden 1959, s. 204-218; Elliot Sperling, *Hülegü and Tibet*, s. 47, 157-145.

50 Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, I, s. 172-178; II, s. 936; Bertold Spüler, *Die Mongolen in Iran*, s. 166-170.

51 Rehé Grousset, *L'empire des steppes: Attila, Gengis-khan, Tamerlan*, Payot Publication, Paris 1969, s. 584; Bertold Spüler, *Die Mongolen in Iran*, s. 170-177; Şirin Bayani, *Din ü Devlet der İran-ı 'ahd-i Moğol*, III, s. 907-910.

52 Johan Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, s. 139-140, 149; Mehdi İbadi, "Te'emmüli Darbare-i Tesamüh-i Madhabi-i Moğolan Der İran", *Tarih ve Temeaddün-i Mellal-i İslami*, VIII, (1387), s. 66-71.

53 Menuçehr Mortazavi, *Mesail-i Asr-ı İlhanan*, Tahran 1370, s. 180; Şirin Bayani, *Din ü Devlet der İran-ı 'ahd-i Moğol*, s. 420, 435, 457, 465-466, 502-505.

ve bu sikkelerdeki İslami ibarelerin varlığı⁵⁴ ne Şamanizm ve Budizm'in ne de Hülâgü ve Dokuz Hatun'un himayesindeki Hristiyanların siyaset ve iktisat alanını Müslümanların varlığından tamamen temizleyemediğini gösterir. Sonuçta Şamanizm, Budizm ve Hristiyanlığın çok sayıda takipçisi Sünniler için bir zorluk olsa da bu durum Şiiliğin gelişmesi için bir fırsat olmuştur. Bu fırsat İran gibi İslam ülkelerindeki Abbasi egemenliğinin olduğu zamanlardan daha geniş olmuştur.⁵⁵ Böylece Nasirüddin Tusi gibi bazı Şii âlimler İlhanlı vezirlik makamını kazanmak, üzerlerindeki Sünni ve İsmaili baskıyı ortadan kaldırmak gibi eski arzularına ulaşmayı da başarabilmişlerdir.⁵⁶

Hülâgü'nün oğlu ve halefi Abaka zamanında Budizm, İlhanlılardaki gücünü artırmış ve sarayda üstünlük sağlamıştır. Abaka Budist idi ve danışmanlarını o zamana kadar sarayda kök salmış olan Tibet Budistlerinden seçmiştir. Çağın kıdemli ve etkili din adamları arasında, Moğol Hanları tarafından geniş çapta kabul gören ve Hülâgü ile Abaka tarafından büyük saygı duyulan *Changlon* ve *Şişi Bakşı* gösterilebilir.⁵⁷

Hülâgü gibi Abaka da Budist inançların yayılması ve Budist mabetler yapılması için para, zaman ve yardım konularında tereddüt göstermemiştir. Siyasi işleri ve meseleleri Müslümanlar için uygun olmayan mekânlarda çözmüştür.⁵⁸ Bunun dışında Moğol sarayında Şamanist dünya görüşü ve Hristiyanlık hâkim olsa da,⁵⁹ Abaka'nın önemli işlerinden İranlı Müslüman bürokratlar sorumluydu. Şemseddin ve Atamelik Cüveyni gibi İlhanlı vezirlik makamındaki bu bürokratların varlığı Müslümanların itibarının artmasına sebep olmuştur.⁶⁰

54 Abbas Sarafrazi, "Gerayeşa-yı Siyasi, Mezhebi-yi İlhanan Ber Esas-ı Maskukât İlhani 651-756", *Pazuheşhâ-yı Tarihi*, V, s. 47-50, 54, 94.

55 Johan Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, s. 143; Mostafa Vaziri, *Buddhism in Iran*, Palgrave Macmillan Publication, London 2012, s. 127. 500 yıllık Abbasi halifeliğinin yıkılmasının, Sünniler üzerinde yıkıcı bir etkisinin olduğu açıktır. Bk. Alessandro Bausani, *Religion under the Mongols*, s. 539-540. O dönemin şair ve yazarları bu olayı acı bir şekilde görmüşlerdir. Arapça ve Farsça iki kaside yazar Sa'di-i Şirazi ve Musta'sım, muazzam bir üne sahip olan Abbasi hilafetinin çöküşü için yas tutmuşlardır. Bk. Muslihiddin Sa'di-i Şirazi, *Külliyat-ı Sa'di*, ed. Muhammed Ali Furugi, Tahran 1386, s. 763-766. Ayrıca Abdülhay Hasanî'nin, Hindistan'dan İbn Teymiyye'nin öğrencisi Abdülaziz Erdebili'nin Abbasi hilafetinin çöküşü hakkındaki ağtılarını bildirmesi de önemlidir. Bk. Abdülhay Hasanî, *Nüzhetü'l-Havatr ve Behcetü'l Mesame ve El-Nevazer*, II, Haydarabad 1350, s. 62-68. Abdülaziz Erdebili için bk. İbn Batuta, *Er-Rehla*, I, Mısır 1346, s. 132. Yine de Yusuf El-Hadi gibi çağdaş bir araştırmacının *İade-i Kitabetü't-Tarih'te* Sünnilerin Abbasi hilafetinin yıkılmasındaki katkılarını görmezden gelerek Şiiliğin rolünün vurgulanmasına şiddetle karşı çıktığı da belirtilmelidir. El-Hadi, Sünni Hilafetin düşmesinde Sünnilerin belirgin rolünü ortaya koymuştur. Bk. Yusuf El-Hadi, *A'idat Kitabatü't-Tarih*, Tahran 1433, s. 7-204.

56 Nasirüddin Tusi'nin, İsmaililer ve Abbasi Halifeliği'nin devrilmesindeki rolü için bk. Hüseyin-i İbn-i Ali Batiti, *Ahvâlü'l-Mülük el-Tatar el-Moğol*, s. 81-83; Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, II, s. 985-992, 1006-1007; Alessandro Bausani, *Religion under the Mongols*, s. 539; Farhad Daftari, *The Ismailis: Their History and Doctrines*, Cambridge University Press, Cambridge 1995, s. 426. Nasirüddin'in Hülâgü ile Şiiler arasında iyi ilişkiler kurma rolü için bk. Bertold Spüler, *Die Mongolen in Iran*, s. 195-196, 201-202. Nizari İsmaili kalelerinin düşmesi üzerine, geri kalan İsmaililerin *takiye* yönetimini kullandıkları, isimsiz kaldıkları ve tasavvufun çeşitli dalları altında yaşamaya devam ettikleri belirtilmelidir. Alamut sonrası Nizari İsmaililiği için bk. Farhad Daftari, *The Ismailis: Their History and Doctrines*, s. 435-548.

57 Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, C 2, s. 1101-1124; Şirin Bayani, *Din ü Devlet der İran-ı 'ahd-i Moğol*, II, s. 376.

58 Şirin Bayani, *age.*, II, s. 376-377.

59 Rehé Grousset, *L'empire des steppes*, s. 442; Bertold Spüler, *Die Mongolen in Iran*, s. 150, 178-179.

60 Şirin Bayani, *Din ü Devlet der İran-ı 'ahd-i Moğol*, II, s. 399. Cüveyni Hanedanı ve onların İlhanlı devlet yönetimindeki

Hülâgü zamanındaki gibi bu devirde de üzerinde İslami ibare ve işaretler ile Farsça yazılar bulunan sikkeler basılmıştır. Bunlar, İran-İslam kültürünün Budist İlhanlılardaki varlık ve nüfuzunu göstermektedir.⁶¹ Şemseddin Cüveyni gibi bazı İranlı Müslüman bürokratlar böyle bir nüfuz kazanmışlar, Abaka'nın ölümünden sonra halefi Ahmet Teküder'i Müslümanlığa dönmeye ikna etmişler, onu Müslümanları yatıştırılmaya ve Mısır sultanları ile siyasi sebeplerle çıkan husumetleri çözmeye teşvik etmişlerdir.⁶² Teküder'in İslam'ı kabul etmesi ve kiliseleri, tapınakları tahrip etme eylemleri Budizm'i bir süreliğine gölgede bırakmış ve İlhanlılarla Mısır sultanları arasındaki siyasi ilişkiler, özellikle de Budist yönetici Abaka zamanında çatışma ve düşmanlık içinde olan ilişkiler düzelmiştir.⁶³ Buna karşılık Moğol eşrafı ve önde gelenleri bu değişime katlanamayarak Teküder'e isyan etmiş ve Argün Han'ı tahta çıkarmıştır.⁶⁴ Böylece Budist Argün'ün tahta oturması Budizm için yeni bir zafer olmuş ve onun Müslümanlara karşı katı tutum ve taassubu sebebiyle Müslümanlar için zor zamanlar başlamıştır. Ahmet Teküder'den sonra Argün tahta çıkmıştır. Reşidüddin'e göre Argün, Bakşılara⁶⁵ çok inanmakta ve onları sürekli olarak yetiştirip güçlendirmektedir.⁶⁶

Argün'ün saltanatının ilk yıllarında, Moğollar arasında yayılmış olan ve çoğunlukla kültürel bir işlevi olan Şamanizm itibarını büyük oranda yitirmiştir.⁶⁷ Budizm, özellikle de Tibet ve

önemi hakkında bk. *Age.*, II, s. 384-403.

61 Abaka dönemindeki sikkeler için bk. Seyyid Cemaleddin Torabi Tabataba'i, "Resmül-Hatt-ı Uyguri ve seyri der Sikke Şinasi", *Nasgeiye-i Müze-i Azerbeycan*, 6, (1351), s. 37; Abbas Sarafrazi, *Gerayeşha-yı Siyasi*, s. 51-54.

62 Sultan Ahmed'den Mısır sultanına konuyla ilgili bir mektup için bk. Şirin Bayani, *Din ü Devlet der İran-ı 'ahd-i Moğol*, C 2, s. 416.

63 Menuçeher Mortazavi, *Mesail-i Asr-ı İlhanan*, s. 175-176, 195. Memlüklerle Abaka'nın savaşları için bk. Şirin Bayani, *age.*, C 3, s. 910.

64 Vassafül-Hazra, Fazlullah İbn Abdullah-ı Şirazi, *Tecziyatü'l-Emsar ve Tecziyatü'l-Aşar*, C 1, ed. Muhammed Mehdi İsfahani, Bombay 1362, s. 132; Bertold Spüler, *Die Mongolen in Iran*, s. 153; Şirin Bayani, *age.*, C 2, s. 417 - 420.

65 *Bakşı*, özellikle İran'ın Moğollar tarafından yönetildiği dönemdeki Budist lama, alim veya hekimler için kullanılan bir terimdir, ancak bu terim Budizm'in İran'da kaybolmasının ardından İran, Orta Asya, Hindistan ve Kırm'da sadece Türkçe ve Moğolca belgeler yazan görevliler için kullanılmıştır. Araştırmacılar arasında bakşı teriminin kökenine dair farklı görüşler vardır. Barthold ve Blochet gibi bazı araştırmacılar, terimin Sanskritçe *bikṣu* kelimesinden türetildiğine inanmakta ve Jackson da dahil diğer bazı araştırmacılar, temel olarak Çince'deki *po-şih* teriminden geldiğine inanmaktadır. Bk. Peter Jackson, "Bakşı", *Encyclopaedia Iranica*, III, (1985), s. 353; Bertold Spüler, "Bakshsi", *Encyclopedia of Islam*, II, (1986), s. 935. İlhanlıların ilk yıllarında Budist rahipler için ortak terimin Cüveyni'nin *Tarih-i Cihangüşa'sında* da kullanılan "yolun adamı" anlamına gelen Çince bir kelime olan *Too Yen* olduğunu söylemek gerekir (s. 152-153), ancak *Câmiü't-Tevârih* (örneğin bk. C 2, s. 883, 930) ve Alaüddeve Simnani'nin *Çihil Meclis* gibi daha sonraki çalışmalarda yavaş yavaş *bakşı* terimi ile değiştirilmiştir. Simnani, "Hintli bilginler ve Şakmâni Yolu arayıcıları" adı altında Budist rahiplere atfı yapar ve oldukça polemik bir tarzda İslam'ın meşruiyetini kanıtlamak için onların doktrinlerini eleştirir (s. 267). Örneğin *Urve* adlı eserinin dördüncü bölümünde Budizm'e ilişkin eleştiriler vardır. Simnani, bu Budist rahiplerin tenasüh, ruh göçü gibi fikirlerini reddetmiştir. Bk. Alaüddeve Simnani, *El-Urve Ehlül-Halvet ve Celvet*, ed. Necib Mayel Herevi, Tahran 1362, s. 267, 271. Ayrıca Simnani'nin tenasüh eleştirilerindeki ilginç noktalardan biri, onu nesnel evrende gerçekleştiği olmayan öznel bir deneyim olarak görmesidir. *Bakşı* terimi hakkında daha fazla bilgi için bk. Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Element im Neupersischen*, II, Wiesbaden 1965, s. 271-277; Roxann Prazniak, *Ilkhanid Buddhism*, s. 663-662. Ayrıca Simnani'nin Budist doktrinleri üzerine yaptığı eleştiriler için bk. Abdülhüseyin Zerrinkub, *Donbale-i Cüstücu Der Tasavvuf-ı İran*, Tahran 1376, s. 168-172.

66 Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, II, s. 1179.

67 Alessandro Bausani, *Religion under the Mongols*, s. 540; Bertold Spüler, *Die Mongolen in Iran*, s. 149-150; Mostafa Vaziri, *Buddhism in Iran*, s. 112.

Keşmir Budizmi⁶⁸ İlhanlı sarayında mutlak bir üstünlük kazanmış, neticede din ve siyaset alanında Müslümanlar için zorlu bir durum ortaya çıkmıştır. Aslında Argün'ün, Müslümanları sarayına alma niyeti yoktu ve Müslümanlara duyduğu açık nefret ile baba ve büyükbabasının uygulamalarından vazgeçerek Cüveyni Hanedanı'nı başka ülkeler ile haberleşmeyle suçlamış ve Şemseddin Cüveyni ve dört oğlunu öldürtmüştür.⁶⁹ Aynı zamanda Argün, yönetim şeklini Darma'dan almış⁷⁰ ve görev süresi boyunca Tibet bakışlarının tavsiyelerine uymuştur.⁷¹ Ayrıca vezirlerinden iki kişi hariç geri kalanını onlar arasından seçtiği söylenir.⁷² Bunun yanında İlhanlı sarayında Hristiyanlar da himaye edilmiştir. Öyle ki Argün'ün saltanatı boyunca haç nakışlı ve "Baba, Oğul, Kutsal Ruh" yazılı sikkeler basılmaya devam edilmiştir.⁷³ Gürcistan'ın Hristiyan yöneticisi Dimitri de Ermenistan'ı yönetmek için fırsat bulmuştur.⁷⁴

Argün zamanında siyaset alanını tamamen değiştiren olay Sa'dü'd-devle Ebheri önderliğinde Yahudilerin güçlenmesiydi.⁷⁵ Sa'dü'd-devle'nin vezirliğe atanması otuz yıllık Cüveyni Hanedanı'nın yıpranmasına ve Argün ile yüksek bir statü kazanan Yahudilerin İlhanlı sarayında bir süreliğine nüfuz kazanmasına neden olmuştur. Böylece önemli devlet işlerini o sırada mezhep çatışması ile uğraşan ve birbirlerine komplo kurmakla meşgul olan Müslümanların elinden almışlardır.⁷⁶ Böylece Fahrü'd-devle Bağdat valiliğine, Müntecabü'd-devle'nin oğlu Şemsü'd-devle Fars valiliğine, Sa'dü'd-devle'nin diğer kardeşi Eminü'd-devle Diyarbakır valiliğine ve Sa'dü'd-devle'nin kuzeni Muhazzebü'd-devle Ebu Mansur Tebriz aristokrasisinin (divan-ı eşraf) başına getirilmiştir.⁷⁷ Hemen hemen aynı dönemlerde Sa'dü'd-devle tarafından cesaretlendirilen Argün, yönetici tabakaya has olan Budizm'i Müslümanlar arasında zorla yaymaya, Kabe'yi "putlar mabedi"ne çevirmeye ve İslami rejimi ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Ancak Hindistan'dan gelen bir bakışı tarafından verilen ilaç sonucunda Argün'ün ölmesi ve Müslümanların Sa'dü'd-devle'ye suikasti arzulanan meseleyi önlemiştir.⁷⁸ Bu durum Argün zamanında İslam'ın siyasi

68 Simnani'nin açıklamaları, Uygur Budistlerinin İlhanlı sarayında hala yüksek rütbelere ve pozisyonlara sahip olduklarını göstermektedir.

69 Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, II, s. 1179.

70 Johan Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, s. 140-141.

71 Evradü'l-Ahbab'daki "Riyazet-keşan-ı Tibet" terimi için bk. Yahya İbn Ahmed Baharzi, *Evradi'l-Ahbab ve Fususü'l-Adab*, II, ed. Iraj Afşar, Tahran 1358, s. 298.

72 Bertold Spüler, *Die Mongolen in Iran*, s. 150.

73 Kamer Aryan, *Çehre-i Mesih der Edebiyat-ı Farsi*, Tahran 1378, s. 86; Abbas Sarafrazi, *Gerayeşha-yı Siyasi*, s. 55.

74 Sir Henry Howorth, *History of the Mongols*, III, London 1888, s. 313.

75 Sa'dü'd-devle için bk. Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, II, s. 1164-1166; Nasirüddin Münşi-i Kirmani, *Nesaimü'l-Esmar men Letaemü'l-Ahbar*, ed. Mir Celaledin Hüseyini-yi Urmevi (Muhaddis), Tahran 1337, s. 108.

76 Alaü'd-devle Simnani, *El-ürve Ehli'l-Halvet ve Celvet*, ed. Necib Mayel Herevi, Tahran 1362, s. 261; Wilhelm Barthold, *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, Luzac Publication, London 1986, s. 481; Necib Mayel Herevi, "Pir-i Biyabanaki ve Medheb-i Takrib", *Saye be Saye*, Tahran 1378, s. 231-232, 237-238; Leonard Lewisohn, *Beyond Faith and Infidelity*, s. 96; Şirin Bayani, *Din ü Devlet der İran-ı 'ahd-i Moğol*, II, s. 422-423.

77 Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, II, s. 1175; Gıyaseddin Handemir, *Tarih Habibü's-Siyer*, III, Tahran 1333, s. 131; Gıyaseddin Handemir, *Desturü'l-Vüzera*, ed. Sayid Nefisi, Tahran 1317, s. 296-300.

78 Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, II, s. 1179-1184; Menuçehr Mortazavi, *Mesail-i Asr-ı İlhanan*, s. 203; Şirin Bayani, *Din ü Devlet der İran-ı 'ahd-i Moğol*, II, s. 427.

etkisini kaybettiğini ve Budizm ile Yahudiliğin en etkin siyasi güç olduklarını göstermektedir.⁷⁹ Argün'den sonra kardeşi Geyhatü onun yerine tahta geçmiştir. Geyhatü zamanında Budizm, İlhanlı sarayında resmi din olmaya devam etmiştir. Budistler, özellikle de Tibet Tantra Budistleri İlhanlılarda çok büyük bir nüfuza sahip olmuşlardır. Bu iddianın nedeni, Reşidüddin'e göre bakışlar tarafından kendisine verilen ve hatta kendi dönemine ait bir madeni paraya kazanmış olan "İrencin Dorce"⁸⁰ şeklindeki Moğol-Tibet unvanıdır.⁸¹

Görünüşe göre Geyhatü bu unvanı Tantra Budizmine geçtiği taç giyme töreninde almıştır.⁸² Elverskog bu törenin Dri-gung-pa ve Phag-mo-gru-pa rahiplerinin gözetiminde düzenlendiğini söyler.⁸³ İlhanlıların Darmaya bağlılıklarına ve Tantra Budizmi'nin resmi din olmasına rağmen İranlı Müslüman bürokratlar İlhanlıların yanında tekrar bir yer bulmuşlardır. Sadr-ı Cihan olarak bilinen Sadreddin Ahmed Halidi Zencani gibi bazıları vezir olarak atanmış ve her geçen gün İlhanlı sarayındaki güçlerini artırmışlardır.⁸⁴ Ancak İlhanlıların haddinden fazla savurganlığı ve sefahati, ayrıca Sadr-ı Cihan'ın devlet hazinesindeki, özellikle mali ve siyasi politikadaki israf ve verimsizliği, *çav* denilen kağıt paraların teşviki insanlar arasında hoşnutsuzluğa neden olmuştur. Bu da Moğolların siyasi nüfuzlu rical ve emirlerine, Baydü'nün soyundan gelen Hülâgü'ye, Geyhatü'ye isyan etmek ve onu öldürmek için bir bahane olmuştur. Geyhatü'nün ölümünden sonra Müslümanların siyasi güç ve etkileri azalmış, Budistler ve Hristiyanlarinki ise canlanmıştır.⁸⁵

Geyhatü'den sonra Baydü eski kanunları iptal edip *yasayı* canlandırmak ve Moğol ordusunu yeniden güçlendirmek için yeni *yarlıklar* yürürlüğe koyarak tahta oturmuştur. Bu sebeple Baydü dönemi, Müslümanların siyasi gücünün zayıflayıp, Moğol geleneklerinin⁸⁶ canlandığı, cami ve medreseleri yok eden, hatta ezan ve namazı yasaklayıp mescitleri *putlar evine* çevirmeye çalışan Budist bakışların gücünün canlanması gibi olayların çakiştiği bir dönemdir.⁸⁷ Bu dönemde İlhanlıların desteği ve İslam siyasi gücünün zayıflaması sebebiyle Hristiyanlar faaliyet göstermek için uygun bir fırsat bulmuşlardır. İlhanlılar, Müslümanların gücünü azaltmak, saraydaki etkisini zayıflatmak ve Gazan Han'a muhalefet etmek için Hristiyanlara güvenmiş ve itimat etmiştir.

79 Bununla birlikte Argün zamanından kalan Şii "Ali Veliyullah" yazılı sikkeler vardır. Bu sikkelerin basılmış olması Şiilerin Argün zamanında, en azından belirli bir bölgede güce sahip olduklarını ve onların memnuniyetinin İlhanlılar için önemli olduğunu göstermektedir.

80 Bu isim aslen Tibet'e aittir. Tibet dilinde *rin çen rdo rje* şeklinde söylenir ve "değerli elmas" anlamına gelir. Bk. Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, IV, s. 2259.

81 Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, II, s. 1189; Stanley Lane Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, VI, London 1881, s. 32; Ronit Yoeli-Tlalim, *Islam and Tibet*, s. 9-10.

82 Menuçehr Mortazavi, *Mesail-i Asr-ı İlhanan*, s. 177; Johan Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, s. 140.

83 Johan Elverskog, *age.*, s. 154.

84 Şirin Bayani, *Din ü Devlet der İran-ı 'ahd-i Moğol*, II, s. 432-435.

85 Takiyüddin Ahmed İbn Ali Makrizi, *Es-Sülükü'l-Marife*, I, ed. Muhammed Mustafa Ziyade, Kahire 1936, s. 775; Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, II, s. 1197-1202.

86 Spüler, Baydü'nün Moğol geleneklerine bağlı olduğuna inanmaktadır. Bk. Bertold Spüler, "Baydü", *Encyclopaedia Iranica*, III, (1985), s. 777-778.

87 Muhammed İbn Muhammad Kerim Aksarayı, *Musameratü'l-Ahbar ve Musâyeretü'l-Ahyâr*, ed. Osman Turan, Ankara 1943, s. 185-186.

İronik bir şekilde Baydū kendisinin Hristiyan olarak anılmasına yol açacak şekilde boynuna haç takmıştır.⁸⁸ Abaka ve Argün devirlerinde olduğu gibi Baydū'nün hükümdarlığı dönemi de Budizm ve Hıristiyanlığın iktidar olduğu, İslam'ın politik gücünün zayıfladığı bir dönem olmuştur. Bununla birlikte Gazan Han'ın İslam'ı seçmesi ile Budizm geçersiz hale gelmiş ve bu dönemde özellikle İrandaki din ve siyaset alanlarındaki etki alanı ve gücü sınırlanmıştır. Yine de bu iki alanda gölgesini hissettirdiğine dair kanıtlar mevcuttur.

Gazan Han, Baydū'yü savaşta mağlup ettikten sonra tahta çıkmıştır. Baydū'ye karşı kazandığı zaferden önce Budist idi. Reşidüddin'e göre büyük dedesi Abaka'nın isteği doğrultusunda Budist bakışlar tarafından yetiştirilmiştir. Babası Argün onu Horasan valiliğine ve komutanlığına atamıştır. Habuşan şehrinde bir tapınak inşa ettirmiş ve orada Budist bakışlar ile sohbet edip yemek yemiştir. Onun bu dine ve mabede bağlılığı adeta tarif edilemez boyuttaydı.⁸⁹ Bütün bunlarla birlikte Gazan Han, Moğol geleneklerine olan saygısına ve Budist kültürünün[*] koruyucusu olmasına rağmen⁹⁰ siyasi ve iktisadi sebeplerle ve Emir Nevruz gibi bazı İranlı emirlerin tavsiyesi ile İslam'ı seçmiş, adını Mahmud olarak değiştirmiştir.⁹¹ Gazan Han'ın İslam'a geçmesindeki siyasi çıkar ve saiklerinden biri, Baydū'yü mağlup etmek için İranlı Müslümanların desteğine ihtiyaç duymasıydı. Ayrıca hükümdarlığının temelini pekiştirmek için Çin sarayının yardımı yerine, İranlı Müslümanların çoğunluğundan destek alması gerektiğini fark etmişti.⁹² Buna rağmen Reşidüddin, Gazan'ın İslam'ı dinî saikler ve *hidayet-i izedi* (ilahi rehberlik) ile seçtiğini ve samimiyet ve adanmışlığın bir sonucu olduğunu ispatlamak için oldukça fazla çaba sarf etmektedir.⁹³ Ancak Gazan Han'ın siyasi saiklerden daha önemli olan iktisadi saikleri

88 Bertold Spüler, "Baydū", s. 887-888; Şirin Bayani, *Din ü Devlet der İran-ı 'ahd-i Moğol*, s. 634-635; Menuçehr Mortazavi, *Mesail-i Asr-ı İlhanan*, s. 177.

89 Reşidüddin, *Câmiü't-Tevarih*, II, s. 1253-1254, 1332.

* Bu kısım Farsça metinde *sünnet-i Budâyi*, İngilizce metinde ise *Mongol culture* şeklinde geçmektedir.

90 Reşidüddin, *Câmiü't-Tevarih*, II, s. 1232-1233, 1348-1349.

91 Emir Nevruz'un Gazan Han'ın İslam'a geçmesindeki rolü için bk. Reşidüddin, *Câmiü't-Tevarih*, s. 1255; Menuçehr Mortazavi, *Mesail-i Asr-ı İlhanan*, s. 198, 204-205.

92 Rehé Grousset, *L'empire des Steppes*, s. 452-453; Abbas Sarafrazi, *Gerayeşha-yı Siyasi*, s. 59.

93 Reşidüddin, *Câmiü't-Tevarih*, II, s. 1332-1335. Gazan Han'ın içsel iman konusundaki yetersizliği konusunda bk. Mostafa Vaziri, *Buddhism in Iran*, s. 113; İbn Teymiye, *El-Fetavâü'l-Kübra*, III, ed. Muhammed ve Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut 1408, s. 544-546. İbn Teymiye, fetvalarında İlhanlı sarayındaki Nasrüdün Tusi, Reşidüddin Fazlullah gibi Şii ve Yahudi vezirleri kötülemektedir. Bk. İbn Teymiye, *El-Fetavâü'l-Kübra*, s. 544-546. O, İlhanlıların strateji ve politikalarını Yahudiliğin felsefesinin (tefelsüfün) ve rafiziliğin birleşmesinin bir sonucu olarak görür. İbn Teymiye'nin Mısır ve Suriye Müslümanlarını Gazan Han'a karşı savaşmaları hakkındaki tahrikleri için bk. İbn Kesir, *El-Bidayet*, Beyrut 1966, c. 14, ss. 7-8, 24-26; İbn Hâker, *Fevâtü'l-Vefayât*, I, Mısır 1951, s. 73; Abbas Zeryab, "İbn-i Teymiyye", *Dayerat Al-Mâarif-i Bozorg-ı İslami*, III, ed. Kazım Musavi-i Bojnourdi, Tahran 1369, s. 173; Denise Aigle, "The Mongol Invasions of Bilâd al-shâm by Ghâzân Khân and Ibn Taymiyah's Three 'Anti-Mongols Fatwas'", *Mamluk Studies Review*, XI/2, (2007), s. 89-120. İbn Teymiye'nin Gazan Han'ın dini politikalarını eleştirileri ve Gazan Han'ın İslam'ı seçmesi hakkındaki şüpheleri için bk. Johan Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, s. 143; Roxann Prazniak, *Ilkhanid Buddhism*, s. 674. İbn Teymiye'nin fetvalarında dikkat çeken noktalardan biri de Ehl-i Sünnet'in Reşidüddin'i Müslüman olarak kolayca kabul etmediğini söylemesidir. Suka'i'nin Reşidüddin'in katli ile ilgili keskin ve alaycı yorumları (Bu adam, Tanrı'nın sözünü değiştiren Yahudilerin reisdidir) bunu kanıtlamaktadır. Bk. Fazlullah İbn Ebu El-Fahr Suka'i, *Tali Kitab Fevayâtü'l-A'yan*, ed. Jackuline Sublette, Şam 1974, s. 174.

yüzünden onun Budizm'e ve hatta Hristiyanlığa karşı düşmanlığının bile finansal ve ekonomik çıkarlar ile ilgili olduğunu biliyoruz.

İlhanlı Devleti, Hicri 7./Miladi 13. asrın sonlarında Moğol istilasının yıkıcı etkilerinden, mali politikalarından ve Geyhatü gibi bazı fatihlerin sefahatinden kaynaklanan ciddi bir ekonomik kriz ile karşı karşıya kalmıştır. Gazan Han bu ekonomik krizden kurtulmak için Müslüman İran aristokratları ve din adamlarıyla uzlaşmak zorunda kalmış ve bir vergi reformu yapmak için Budizm'i bırakıp İslam'ı seçmiştir.⁹⁴ Bu açıklamalara göre İlhanlı sarayında Budizm'in resmîyetten düşmesi siyasi neden ve gerekliliklere dayandırılmasına rağmen görünüşte ekonomik gereksinimlerin etkili olduğu ve aslında ekonominin bu dinin üzerindeki etkisini yansıttığı söylenebilir.

Gazan Han, 1395'te Şeyh Sadreddin İbrahim Hamuye⁹⁵ aracılığıyla Budizm'i terk etmiş, İslam'a geçmiş ve Hanefî mezhebini⁹⁶ seçmiştir. Budist bakışlar onu bu kararından vazgeçirmek için çok çaba sarf etmişler, ancak başarılı olamamışlardır.⁹⁷ Ardından "putların tamamının kırılması, mabet, ateşgede ve İslam şehirlerinde bulunması şer'î yasak olan tapınakların yıkılması ve putperest bakışların["*] İslam'a döndürülmesi" emrini vermiştir. Ayrıca Gazan Han, Budist bakışlara isteyenlerin Hind, Keşmir, Tibet ve kendi topraklarına gidebileceklerini, kalanların da ikiyüzlülük (münafıklık) yapmalarına gerek kalmadan kendi inançlarını yaşayabileceklerini söylemiştir.⁹⁸ Diğer yandan Budist mabetlerinin yıkılması, Budistlerin takip ve taciz edilmesi öyle bir seviyeye varmıştır ki Gazan Han, üzerinde babası Argün'ün suretinin nakşedildiği mabedin yıkılmasını bile emretmiştir.⁹⁹ Böylece Darma'nın İlhanlı siyaseti üzerindeki hâkimiyeti sonlanmış ve İslam, Cengiz Han'ın yıkıcı saldırılarından ve İlhanlı Devleti'nin kurulmasından önce sahip olduğu siyasi pozisyona yeniden kavuşmuştur. Bu andan itibaren İslam'ın şeriat ve hükümleri İlhanlı sarayında hâkim olmuştur.

94 I. P. Petrushevsky, "Rashid al-din's Conceptions of the State", *Central Asiatic Journal*, 14, (1970), s. 148-149; Johan Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, s. 141.

95 Aslında Gazan Han sadece İslam'ı seçmekle kalmamış, tasavvufu da benimsemiştir. Melville'e göre bu dönüşüm Moğollar arasında Şamanizm ile tasavvuf arasındaki fikir ve eylem benzerliğinden dolayı Ortodoks İslam'dan ziyade tasavvufa karşı bir eğilim olduğunu göstermektedir. Bk. Charles Melville, "Padishah-i Islam: the Conversion of Sultan Mahmud Ghâzân Khan", *Pembroke I: Persian and Islamic Studies in Honour of P.W. Avery*, ed. C. Melville, Cambridge 1990, s. 168. Gazan Han'ın tasavvufa olan eğilimi için bk. Gyaseddin Handemir, *Tarih Habibü's-Siyer*, III, s. 188-189; Menuçehr Mortazavi, *Mesail-i Asr-ı İlhanan*, s. 316-321; Leonard Lewisohn, *Beyond Faith and Infidelity*, s. 71, 101.

96 Gazan Han, Şiiliğe karşı da büyük bir eğilim göstermiş ve bu desteği, halefi Olcaytu'nun Şiiliği seçmesinde etkili olmuştur. Bk. Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, II, s.1358-1359; Menuçehr Mortazavi, *Mesail-i Asr-ı İlhanan*, s. 234; Şirin Bayani, *Din ü Devlet der İran-ı 'ahd-i Moğol*, II, s. 479, 600. On İki İmam adlarına basılan sikkeler için bk. Torabi Tabataba'i, *Resmiü'l-Hatt-ı Uyguri*, s. 456.

97 Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, II, s. 1255, 1356.

** Burada putperest bakışlar ile ne kastedildiği anlaşılmamıştır.

98 Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, II, s. 1255, 1356.

99 Rehé Grousset, *L'empire des Steppes*, s. 454. Gazan Han'ın Budistler ve diğer dini azınlıklara getirdiği kısıtlamalar hakkında bilgi için bk. Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, II, s. 1258-1259; Sir Henry Howorth, *History of the Mongols*, s. 396; Alessandro Bausani, *Religion under the Mongols*, s. 542; J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the Ilkhanids", *The Cambridge History of Iran*, V, Ed. by J. A. Boyle, New York 1968, s. 380.

Bununla birlikte Gazan Han'ın İslam'a geçmesinin ve Budizm'in resmîyetten düşmesinin sonuçları bununla sınırlı kalmamıştır. Gazan Han'ın İslam'ı seçmesinden önce İlhanlı sarayı Çin ve Moğol Hakanlarına tabiydi. Çin sarayı ile beraberlik ve hatta ona bağlılık için kendi başına önemli bir faktör olan Budizm'in resmîyetten düşmesi, İlhanlıların siyasi bağımsızlıklarını kazanmasında önemli bir rol oynamıştır. Nitekim Gazan Han, Budizm'den dönerek Çin sarayı ile doğrudan ilişkilerini kesmiş ve kendi açısından önemli ve değerli olan bağımsızlığını Çin sarayının muhalefet ve baskılarından korkmadan ortaya koymuştur. Gazan Han'ın İslam'a geçmesi haberinin, Teküder'in bu dine geçmesi gibi, Çin Kağanı¹⁰⁰ tarafından onaylanmadığı açıktır.¹⁰¹ Lambton'a göre İlhanlı Devleti artık başka devletlerden onay veya desteğe ihtiyaç duymayan bir İran Hanedanlığı'na dönüşmüştür.¹⁰² Gazan Han'ın Mısır Memlûkleri ile amansız husumeti *Arap İslamı*'na karşı *İran İslamı* olarak da kabul edilmiştir.¹⁰³

Şunu belirtmek gerekir ki Budizm, İlhanlı sarayından sessiz sedasız çekilmemiştir. Gerçekte Budistlerin tamamı İslam'a geçmemiş ve onların hepsi de İran'ı terk etmemiştir,¹⁰⁴ hatta Gazan Han'ın kardeşi ve halefi Olcaytu zamanında saraydaki varlığı devam etmiştir. Bu Budistler, Olcaytu'nun İslam'ın faklı mezheplerini seçme veya reddetme konusundaki kafa karışıklığının ortasında onu tekrar Budizm'e döndürmeye çalışmışlardır. Spüler'e göre, bu, İranda Budizm'in varlığından söz edilen son zamandı.¹⁰⁵ Bunun yanında Gazan Han'ın İslam'a geçmesi, Olcaytu'nun da Şiiliği seçmesine rağmen İlhanlı sarayında Budistlerin varlığının devam ettiği iddiasını doğrulayan kanıtlar da vardır. Bu iddiayı desteklemek için saraydaki Tibetli, Keşmirli ve Çinli öğretmenlerin varlığına dikkat çekilebilir. Ayrıca Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*'te Kamalaşrai¹⁰⁶ adlı bir bakşı ve Litaci ve Kamsun¹⁰⁷ adlı iki Çinlinin hemmüellifliğinde Hind, Sind ve Keşmir ile ilgili bir bölüm yazmıştır.¹⁰⁸ Bunlara ek olarak *Câmiü't-Tevârih*'teki *Kancur* veya *Bkağyur* (Buda'ya atfedilen sözler) anlamına gelen *Kasurdi* referansı Tibet Budizmi'ne ait bu metinlerdeki en eski referanslardan biridir. *Câmiü't-Tevârih* 1310'da yazıldığı ve neredeyse ilk *Narthatang Kancuru*'nun derlenmesi ile çakıştığı için içindeki referans çok önemlidir. Bu, İslami kuralların

100 Aynı zamanda Gazan Han dönemine dayanan sikkelerden de bu sonuç çıkarılır, çünkü bu sikkelerin üzerinde Çin İmparatorunun ismi veya Çin yazısı yoktur. Ayrıca Tebriz'deki İmparatorun Çinli temsilcisi kalıcı olarak Han Balık'a dönmüştür. Şirin Bayani, *Din ü Devlet der İran-ı 'ahd-i Moğol*, C 2, s. 465; Abbas Sarafrazi, *Gerayeşha-yi Siyasi*, s. 59.

101 Bertold Spüler, *Die Mongolen in Iran*, s. 155; Menuçehr Mortazavi, *Mesail-i Asr-ı İlhanan*, s. 218-219.

102 Ann K. S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia*, Suny Press, London 1988, s. 250.

103 Leonard Lewisohn, *Beyond Faith and Infidelity*, s. 97.

104 Reşidüddin'e göre bazıları kendi dinlerini gizlice yaşamıştır. Bk. Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, II, s. 1357.

105 Bertold Spüler, *Die Mongolen in Iran*, s. 159. Ayrıca bk. Menuçehr Mortazavi, *Mesail-i Asr-ı İlhanan*, s. 222-223; Şirin Bayani, *Din ü Devlet der İran-ı 'ahd-i Moğol*, s. 487; Mostafa Vaziri, *Buddhism in Iran*, s. 108.

106 Bu ikisinin Budizm hakkında verdikleri sunumun analizi için bk. Karl Yahn, *Kamalashraî – Rashaid Al-Din's Life And Teaching of Buddha*, s. 81-128.

107 Reşidüddin, Çin kültürü ile ilgilenmiş ve hatta bir Çin tıp kitabını *Tansukname* adıyla Farsça'ya çevirmiştir. Bk. Johan Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, s. 159. Mücteba Minovi *Tansukname*'nin tıpkıbasımını yayımlamıştır. Çin kültürü ve Reşidüddin için bk. Karl Yahn, "Rashid Al-Din And Chinese Culture", *Central Asiatic Journal*, XIV/1-3, (1970), s. 134-147.

108 Johan Elverskog, *age.*, s. 149; Mostafa Vaziri, *Buddhism in Iran*, s. 115; Roxann Prazniak, *Ilkhanid Buddhism*, s. 671.

hüküm sürdüğü dönemde İlhanlı sarayındaki Tibet Budistlerinin varlığını ve İlhanlı sarayı ile Tibet Budizmi arasındaki derin bağı gösterir.¹⁰⁹

Budizm, Gazan Han'ın İslam'a geçmesi ve Olcaytu'nun Şiiliği seçmesinden sonra¹¹⁰ İlhanlı sarayından ve İran toplumundan çekilmiş ve sadece iki bilim ve sanat alanında, İranlı yazar ve sanatçıların eserlerinde hayatta kalmıştır.¹¹¹ Bu ise araştırılması gereken başka bir konudur.

Sonuç

Yukarıdaki tartışmanın gösterdiği gibi, İslam'ın İran'a gelmesinden önce İran'ın doğu bölgelerinde etkili olan Budizm, İslam'ın ortaya çıkması ve yayılmasıyla iki asır sonra, özellikle İranda Moğol istilasından sonra İlhanlı sarayında yeniden canlanana kadar ortadan kalkmıştır. Ancak Moğollarla birlikte İran'a giren Budizm, İslam öncesi dönemden farklı olarak, bu bölgede farklı bir zaman dilimi, yer ve statüye ulaşmıştır. Makalede bahsedildiği gibi, çeşitli sebepler ve süreçler Uygur, Çin, Tangut ve Tibet Budizmi gibi İlhanlı Budizmi'ni de şekillendirmiştir. Bu nedenle Elverskog'un belirttiği gibi, Moğollar arasındaki Budizm hiçbir zaman belirli bir etnik kökene, milliyete veya düşünce okuluna bağlı olmamış ve İlhanlı sarayı, ilk kez çeşitli kültürel çevre ve dini ilişkilerden Budistler toplayabilmiştir.¹¹²

Bu nedenle teoride, Tibet Lamaları daha önce görülmemiş bir şekilde, bu zengin dini çeşitlilik içinde Zen Okulu'nun Çinli üstatları veya Amitabha Uygurlarının takipçileri ile görüşebilirdi. Bununla birlikte bu okulların etki ve yaygınlığı Moğollar arasında ve İlhanlı sarayında aynı değildi ve bu durumda genellikle Keşmir-Tibet Budistleri zafer kazanmışlardır. Dinlerini yavaş yavaş, İlhanlıların gözünde Moğolların atalar dini olan Şamanizm'den üstün olarak sunmayı başaran bu Budistler, Şamanizm'i geçersiz kılmış, İlhanlı sarayının tüm dini siyasal yönlerine hükmetmiş ve kendi inançlarını İlhanlıların resmi dini olarak ilan etmişlerdir. Argün zamanında güçlerinin zirvesine ulaşmışlardır. Bakışlara büyük bir bağlılıkla inanan bu İlhanlı sultanı, Buda'nın Darma'sının devlet yönetimi ilkelerini benimsemiş ve hükümdarlığı boyunca Tibet ve Keşmir bakışlarının tavsiyelerine dayanmıştır. Kısa süren Baydü dönemi dışında Argünden

109 Ronit Yoeli-Tlalim, *Islam and Tibet*, s. 10.

110 Alaüddeve Simnani, *Çihil Meclis*, ed. Necib Mayel Herevi, Tahran 1366, s. 261-262; Ebu'l-Kasım Kaşani, *Tarih-i Olcaytu*, ed. Mahin Hambli, Tahran 1348, s. 198, 228, 258; Vassafü'l-Hazra, *Tecciyatü'l-Emsar ve Tecciyatü'l-Aşar*, III, s. 471; Gıyaseddin Handemir, *Tarih Habibü's-Siyer*, s. 171-173; Menuçehr Mortazavi, *Mesail-i Asr-ı İlhanan*, s. 220-223.

111 İlhanlı yazar ve sanatçıların eserlerindeki Budizm yansımaları için bk. Sheila R. Canby, "Depictions of Buddha Sakyamuni in the Jami' al-Tavarikh and the Majma' al-Tavarikh", *Muqarnas*, X, (1993), s. 299-310; Sheila Blair, "The Religious Art of the Ilkhanids", *The Legacy of Genghis Khan*, ed. Linda Komaroff – Stefano Carboni, Metropolitan Museum of Art, New Haven 2002, s. 117; Robert Hillenbrand, "The Arts of the Book in Ilkhanid Iran", *The Legacy of Genghis Khan*, ed. Linda Komaroff and Stefano Carboni, Metropolitan Museum of Art, New Haven 2002, s. 143-165; Christian J. Gruber, "The Timurid 'book of Ascension' (Mi'rajname)", *A Study of Text and Image in a Pan-Asian Context*, Patrimonio Ediciones in collaboration with the Bibliothèque nationale de France Publication, Rome 2008, s. 313-326; Johan Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, s. 14, 162, 174; Mostafa Vaziri, *Buddhism in Iran*, s. 111; Roxann Prazniak, *Ilkhanid Buddhism*, s. 670-672.

112 Johan Elverskog, *age.*, s. 162.

sonra Budizm, İlhanlı Devleti'nin resmi dini olmaya devam etmiştir. Tibet ve Tantra Budistleri İlhanlılar üzerinde büyük etkilere sahip olmuşlardır. Budizm, Darma'nın o dönemde İran'ın siyasetine olan mutlak hâkimiyeti, Gazan Han'ın İslam'ı kabul etmesiyle sona ermiş ve Cengiz'in istilası ve İlhanlı Devleti'nin kurulmasından önceki konumuna gerilemiştir. Budizm, Çin sarayı ile birlik kurulmasında ve hatta bağımsızlık kazanmada doğal olarak önemli bir faktör olduğu için Gazan Han'ın İslam'ı seçmesi İlhanlılar üzerindeki Çin İmparatorluğu ve Moğol tahakkümünü sona erdirmiştir. Böylelikle Budizm, Gazan Han ve halefinin İslam'ı seçmesinden sonra İran'da sonsuza dek ortadan kalkmış ve yalnızca İranlı sanatçıların eserlerinde ve İranlı yazarların yazılarında temsil edilen bilim ve sanat formunda yaşamaya devam etmiştir.

KAYNAKÇA**(Arapça ve Farsça)**

- Abdülcabbar El-Mu'tezili, *Firak ve Tabakatü'l-Mu'tezile*, ed. Ali Sami el-Naşar – Esameddin Muhammed Ali, Mısır 1972.
- Adli, Muhammad Rıza, "Ayin-i Buda der İnan", *Danışname-i Zeban ve Adab-ı Farsi der Şebhe Karre*, ed. Muhammad Rıza Nasiri, Tahran 1395.
- Aksarayı, Muhammed İbn Muhammad Kerim, *Musameratü'l-Ahbar ve Musâyeretu'l-Ahyâr*, ed. Osman Turan, Ankara 1943.
- Alaüddeve Simnani, *Çihil Meclis*, ed. Necib Mayel Herevi, Tahran 1366.
- _____, *El-'urve Ehlü'l-Halvet ve Celvet*, ed. Necib Mayel Herevi, Tahran 1362.
- Aryan, Kamer, *Çehre-i Mesih der Edebiyat-ı Farsi*, Tahran 1378.
- Baharzi, Yahya İbn Ahmed, *Evradü'l-Ahbab ve Fususü'l-Adab*, ed. Iraj Afşar, Tahran 1358.
- Batiti, Hüeyin-i İbn-i Ali, *Ahvâlül' – Mülûk el-Tatar el-Moğol*, ed. Resul Caferyan, Kum 1394.
- Bayani, Şirin, *Din ü Devlet der İnan-ı 'ahd-i Moğol*, 2, Tahran 1375, 1381.
- Biruni, Ebu Rayhan, *Tahkik ma li'l-Hind*, Beyrut 1499.
- Cüveyni, Alaeddin Ata Melik, *Tarih-i Cihangüşa*, ed. Muhammed Kazvini, Tahran 1387.
- Hamza İsfahani, *Tarih Sani Mülükü'l-Arz ve'l-Enbiya*, Beyrut 1961.
- Handemir, Gıyaseddin, *Tarih Habibü's-Siyer*, Tahran 1333.
- _____, *Desturü'l-Vüzera*, ed. Sayid Nefisi, Tahran 1317.
- Hasani, Abdülhay, *Nüzhetü'l-Havâtır ve Behcetü'l Mesame ve El-Nevazer*, Haydarabad 1350.
- İbadi, Mehdi, "Te'emmüli Darbare-i Tesamüh-i Madhabi-i Moğolan Der İnan", *Tarih ve Temeaddün-i Mellal-i İslami*, VIII, 1387.
- İbn Batuta, *Er-Rehla*, Mısır 1346.
- İbn Hâker, *Fevâtü'l-Vefayât*, Mısır 1951.
- İbn Kesir, *El-Bidayet*, Beyrut 1966.
- İbn Teymiye, *El-Fetavaül-Kübra*, ed. Muhammed ve Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut 1408.
- Kaşani, Ebu'l-Kasım, *Tarih-i Olcaytu*, ed. Mahin Hambli, Tahran 1348.
- Makrizi, Takiyüddin Ahmed İbn Ali, *Es-Sülükü'l-Marife*, ed. Muhammed Mustafa Ziyade, Kahire 1936.
- Mayel Herevi, Necib, "Pir-i Biyabanaki ve Medheb-i Takrib", *Saye be Saye*, Tahran 1378.
- Minhac Sirac Cüzcani, *Tabakat-ı Nasiri*, ed. Abdülhay Habibi, Kabul 1343.
- Mortazavi, Menuçehr, *Mesail-i Asr-ı İlhanan*, Tahran 1370.
- Musavi, Mustafa, "İlkhanian", *Dayeratü'l-Maarif-i Bozorg-ı İslami*, ed. Kazem Musavi Bocnurdi, Tahran 1380.
- Nasirüddin Münşi-i Kirmani, *Nesaimü'l-Esmar men Letaemü'l-Ahbar*, ed. Mir Celaeddin Hüseyini-yi Urmevi (Muhaddis), Tahran 1337.
- Reşidüddin Fazlullah Hemedani, *Câmiü't-Tevârih*, ed. Muhammed Rövsen – Mustafa Musavi, Tahran 1373, 1384.
- _____, *Tarih-i Mübarek-i Gazani*, ed. Karl Yahn, Hertford 1940.
- Sa'di-i Şirazi, Muslihiddin, *Külliyat-ı Sadi*, ed. Muhammed Ali Furugi, Tahran 1386.
- Sarafrazi, Abbas, "Gerayeşha-yı Siyasi, Mezhebi-yi İlhanan Ber Esas-ı Maskukât İlhani 651-756", *Pazuheşhâ-yı Tarihi*, V, (1389).
- Suka'i, Fazlullah İbn Ebu El-Fahr, *Tali Ketab Fevayâtü'l-A'yan*, ed. Jackuline Sublette, Şam 1974.

Şehristani, Muhammed İbn Abdülkerim, *El-Milel Ve'n-Nihal*, ed. Emir Ali Mahna – Ali Hasan Fa'ur, Beyrut 1414.

Torabi Tabataba'i, Seyyid Cemaleddin, "Resmü'l-Hatt-ı Uyğuri ve seyri der Sikke Şinasi", *Nasgeyiye-i Müze-i Azerbeycan*, VI, (1351).

Varcavand, Perviz, *Kavuş-ı Rasad Hane-i Meraga*, Tahran 1366.

Vassafü'l-Hazra, Fazlullah İbn Abdullah-ı Şirazi, *Tecziyatü'l-Emsar ve Tecziyatü'l-A'sar*, ed. Muhammed Mehdi İsfahani, Bombay 1362.

Yusuf El-Hadi, *A'idat Kitabatü't-Tarih*, Tahran 1433.

Zerrinkub, Abdülhüseyin, *Donbale-i Cüstücu Der Tasavvuf-ı İran*, Tahran 1376.

Zeryab, Abbas, "İbn-i Teymiyye", *Dayerat Al-Ma'arif-i Bozorg-ı İslami*, ed. Kazım Musavi-i Bojnourdi, Tahran 1369.

(İngilizce, Almanca ve Fransızca)

Aigle, Denise, "The Mongol Invasions of Bilâd al-shâm by Ghâzân Khân and Ibn Taymiyah's Three 'Anti-Mongols Fatwas'", *Mamluk Studies Review*, XI (2), (2007), s. 89-120.

Allsen, Tomas T., "The Yuan Dynasty and the Uighur of Turfan in the 13th century", *China Among Equals: The Middle Kingdom and its Neighbors*, ed. Morris Rossabi, University of California Press, Berkeley 1983.

Azad, Arezou, "Three Rock-cut Cave Sites in Iran and Their Ilkhanid Buddhist Aspects Reconsideration", *Islam and Tibet Interactions Along the Musk Routes*, ed. Anna Akasoy, Charles Burnett and Ronit Yoeli-Tlalim, Ashgate Publishing, Farnham 2011, s. 209-231.

Ball, Warwick, "Two Aspects of Iranian Buddhism", *Bulletin of the Asian Institute of Pahlavi University*, I, (1976), s. 103-163.

_____, "The Imamzadeh ma'sum at Vardjovi. A Rock-cut Ilkhanid complex near Maraghe", *Archäologische Mittelungen aus Iran*, XII, (1979), s. 329-340.

Barthold, Wilhelm, *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, Luzac Publication, London 1986.

Bausani, A., "Religion under the Mongols", *The Cambridge History of Iran*, ed. J. A. Boyle, New York 1968, s. 538-549.

_____, *The Persians: from the Earliest Days to the Twentieth Century*, Translated from Italian by J. Donne, London 1971.

Bira, Sh., "Qubilai Qa'an and Phags-Pa Bla-Ma", *The Mongol Empire and Its Legacy*, ed. Reuven Amitai and David O. Morgan, Leiden 2000, s. 240-249.

Blair, Sheila, "The Religious Art of the Ilkhanids", *The Legacy of Genghis Khan*, ed. Linda Komaroff and Stefano Carboni, Metropolitan Museum of Art, New Haven 2002, s. 104-133.

Boyle, J. A., "Dynastic and Political History of the II-kans", *The Cambridge History of Iran*, Ed. by J. A. Boyle, New York 1968, s. 303-421.

Broce, Michael. C., "Uyghur Technologist of Writing and Literacy in Mongol China", *T'oung pao*, XCI, (2005), s. 396-435.

Buell, D. Poul, "Tibetans, Mongols and the Fusion of Eurasian Cultures", *Islam and Tibet Interactions Along the Musk Routes*, ed. Anna Akasoy, Charles Burnett and Ronit Yoeli-Tlalim, Ashgate Publishing, Farnham 2011, s. 189-209.

Canby, Sheila R., "Depictions of Buddha Sakyamuni in the Jami' al-Tavarikh and the Majma' al-Tavarikh", *Muqarnas*, X, (1993), s. 299-310.

- Crone, Patricia, "Buddhism as Ancient Iranian Paganism", *Late Antiquity: Eastern Perspective*, ed. Teresa Bernheimer and Adam Silverstein, London 2012, s. 212-232
- Daftari, Farhad, *The Ismailis: their History and Doctrines*, Cambridge University Press, Cambridge 1995.
- Doerfer, Gerhard, *Türkische und Mongolische Element im Neupersischen*, Wiesbaden 1965.
- Elverskog, Yohan, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2010.
- _____, *Uygur Buddhist Literature*, Brepols Publishers, Turnhout 1997.
- Emmerik, R. E., "Buddhism (In Pre-Islamic Times)", *Encyclopaedia Iranica*, 41, ed. Ehsan Yarshater, London and New York 1990, s. 492-496.
- Foltz, Richard, *Religions of the Silk Road*, St. Martin's Press, London 1999.
- _____, *Spirituality in the land of the Noble*, Oneworld Publications, London 2004.
- Franke, Otto, *Geschichte des Chinesischen Reiches. Eine Darstellung Seiner Entstehung, Seines Wesens und Seiner Entwicklung bis zur Neuesten Zeit*, De Gruyter Publication, Berlin 1948.
- Grousset, Rehé, *L'empire des steppes: Attila, Gengis-khan, Tamerlan*, Payot Publication, Paris 1969.
- Gruber, Christian J, *The Timurid 'book of Ascension', (Mi'rajname): A Study of Text and Image in a Pan-Asian Context*, Patrimonio Ediciones in collaboration with the Bibliothèque nationale de France Publication, Valencia 2008.
- Hillenbrand, Robert, "The Arts of the Book in Ilkhanid Iran", *The legacy of Genghis Khan*, ed. Linda Komaroff and Stefano Carboni, New Haven 2002, s. 134-167.
- Howorth, Sir Henry, *History of the Mongols*, London 1888.
- Hsüan-tsang, *Si-Yo-Ki: Buddhist Records of the Western World*, trans. Samuel Beal, London 1884.
- Hüttel, Hans-Georg, "Der Palast des Ögedei-khan-Die Ausgrabungen des Deutschen Archäologischen Instituts im Palastbezirk von Karakorum", *Dschingis Khan und Seine Erben*, Hirmer Verlag Publication, Munich 2005, s. 140-146.
- Jackson, Peter, "Bakši", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. III, Fasc. V, ed. Ehsan Yarshater, (London and New York 1985), s. 535-536.
- Klimkeit, Hans-Joachim, *Die Seidenstraße, Handelsweg und Kulturbrücke Zwischen Morgen-und Abendland*, DuMont Buchverlag, Köln 1988.
- Lambton, Ann. K. S., *Continuity and Change in Medieval Persia*, Suny Press, London 1988.
- Lane Poole, Stanley, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, London 1881.
- Lewisohn, Leonard, *Beyond Faith and Infidelity: The Sufi Poetry and Teachings of Mahmud Shabestari*, Richmond 1995.
- Melville, Charles, "Padishah-i Islam: the Conversion of Sultan Mahmud Ghâzân Khan", *Pembroke I: Persian and Islamic Studies in Honour of P. W. Avery*, ed. Charles Melville, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s. 159-177.
- Petrushevsky, I. P., "Rashid al-din's Conceptions of the State", *Central Asiatic Journal*, XIV, (1970), s. 148-162.
- Prazniak, Roxann, "Ilkhanid Buddhism: Traces of a Passage in Eurasian History", *Comparative Studies in Society and History*, LII/3, (2014), s. 650-680.
- Röhrborn, Klaus, "Die Islamische Weltgeschichte des Rasiduddin als Quelle für den Zentralasiatischen Buddhismus?", *Journal of Turkish Studies*, XIII, (1989), s. 129-133.
- Sagaster, Klaus, "The History of Buddhism Among the Mongol", *The Spread of Buddhism*, ed. Denis Sinor and Nikola Di Cosmo, Brill Publication, Leiden – Boston 2007, s. 379-432.

- Scarcia, Gianroberto, "The "Vihar" of Qongor-Olong-Preliminary Reports", *East and West*, XXV/3-4, (1975), s. 99-104.
- Schopen, Gregory, "Hinayana Texts in a 14th Century Persian Chronicle", *Central Asiatic Journal*, XXVI/314, (1982), s. 225-235.
- Shimin, Geng, "The Uighurs, the Kyrgyz and the Tangut (Eight to the Thirteenth Century)", *History of Civilization of Central Asia*, ed. M. S. Asimov and E. Bosworth, Unesco 1998.
- Shogaito, Masahiro, "On Uighur Elements in Buddhist Mongolian Texts", *Memories of the Research Department of the Toyo Banko*, XLIX, (1991), s. 27-49.
- Snellgrove, David, "The Notion of Divine Kingdom in Tantaric Buddhism", *La Regalita Sacra-contributi al Tema dell'VIII congresso Internazionale de storia delle Religioni*, Leiden 1959, s. 204-218.
- Sperling, Elliot, "Hülegü and Tibet", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungarica*, XLIV, (1990), s. 145-157.
- Spüler, Bertold, *Die Mongolen in Iran*, Brill Publication, Leiden 1985.
- _____, "Bakhshi" *Encyclopedia of Islam*, Vol. II, Brill Publication, Leiden 1986, s. 953.
- _____, "Baydü", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. III, Fasc. VIII, ed. Ehsan Yarshater, (London and New York 1985), s. 887-888.
- Van der Kuijp, Leonard, "Jayānanda: A Twelfth Century Guoshi from Kashmir Among the Tangut", *Central Asiatic Journal*, XXXVII/3-4, (1993), s. 188-197.
- Van Ess, Josef, *Theologie und Gesellschaft in 2. und 3. Jahrhundert Hidschra*, De Gruyter Publication, Berlin – New York 1992.
- Varjavand, Parviz, "The Imamzade Ma'sum Varjovi near Maragheh", *East and Wwest*, XXVII/3-4, (1975), s. 435-438.
- _____, *Kavosh-e Rasad Khane-ye Maraghe*, Tehran 1366.
- Vaziri, Mostafa, *Buddhism in Iran*, Palgrave Macmillan Publication, New York 2012.
- Waardenburg, Jacques, *Muslim and Other: Relations in Context*, , De Gruyter Publication, Berlin – New York 2003.
- Yahn, Karl, "Kamalashrai – Rashaid Al-Din's Life And Teaching of Buddha", *Central Asiatic Journal*, 2/3, (1956), s. 81-128.
- _____, "Rashid Al-Din And Chinese Culture", *Central Asiatic Journal*, XIV/1-3, (1970), s. 134-147.
- Yoeli-Tlalim, Ronit, "Islam and Tibet: Cultural Interactions-An Introduction", *Islam and Tibet Interactions Along the Musk Routes*, ed. Anna Akasoy, Charles Burnett and Ronit Yoeli-Tlalim, Ashgate Publishing, Farnham 2011, s. 1-16.
- Zieme, Peter, "Notes on the Religions in the Mongol Empire", *Islam and Tibet Interactions Along the Musk Routes*, ed. Anna Akasoy, Charles Burnett and Ronit Yoeli-Tlalim, Ashgate Publishing, Farnham 2011, s. 177-189.